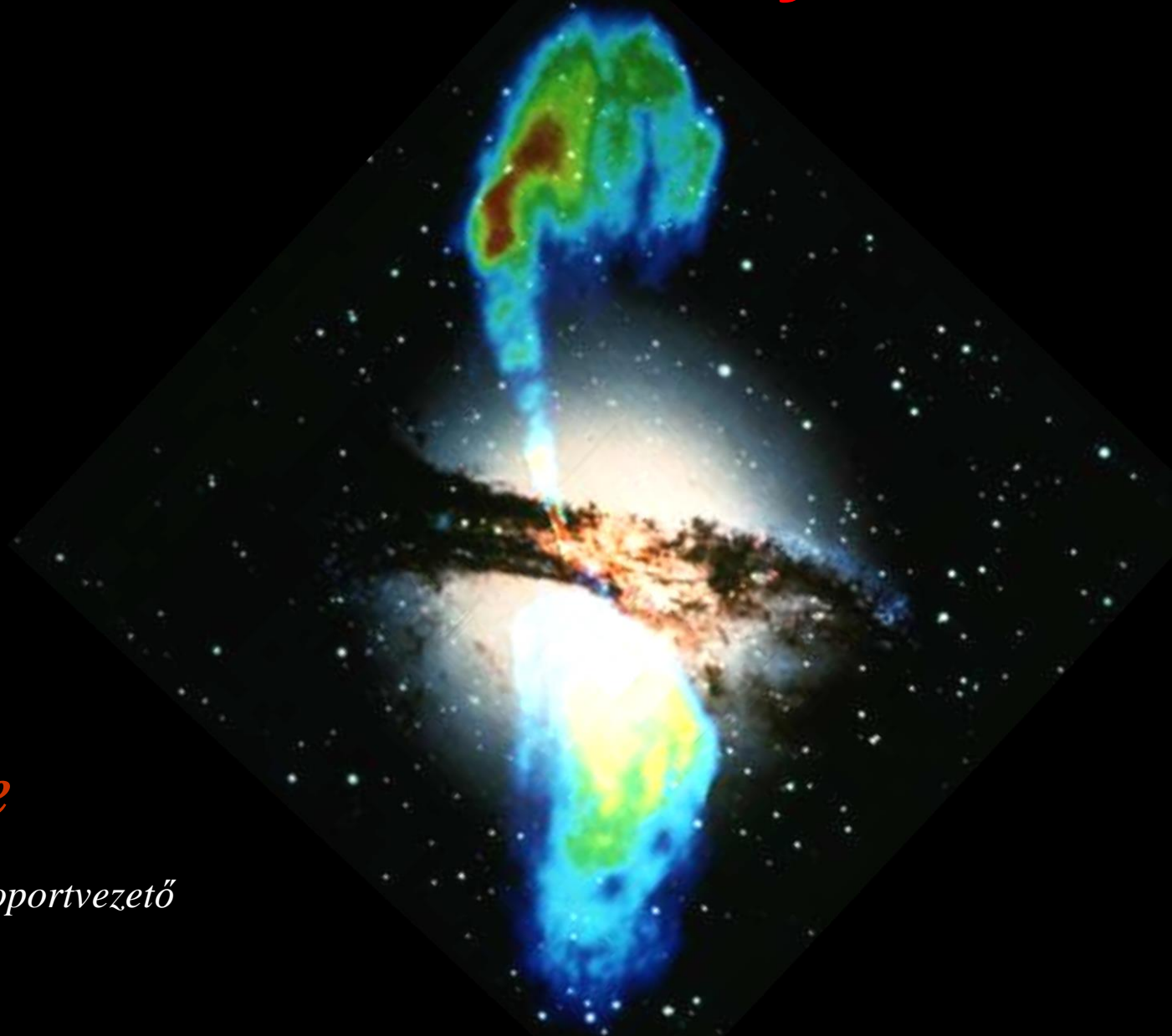

Szupermasszív fekete lyukak

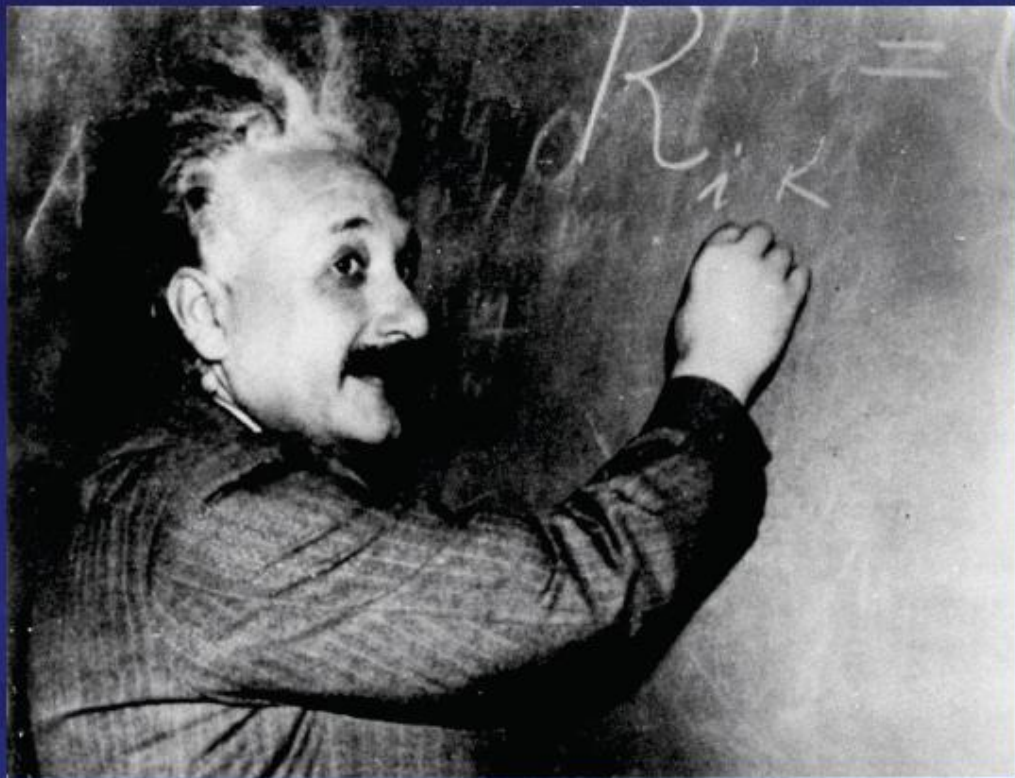

Kocsis Bence

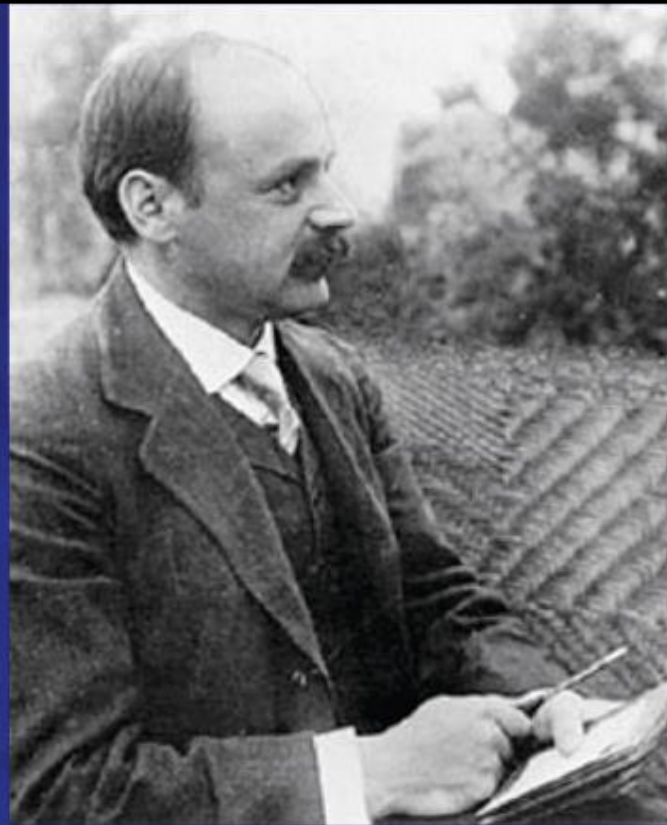
ELTE Atomfizikai Tsz.

ERC Starting Grant csoportvezető

100 évvel ezelőtt...

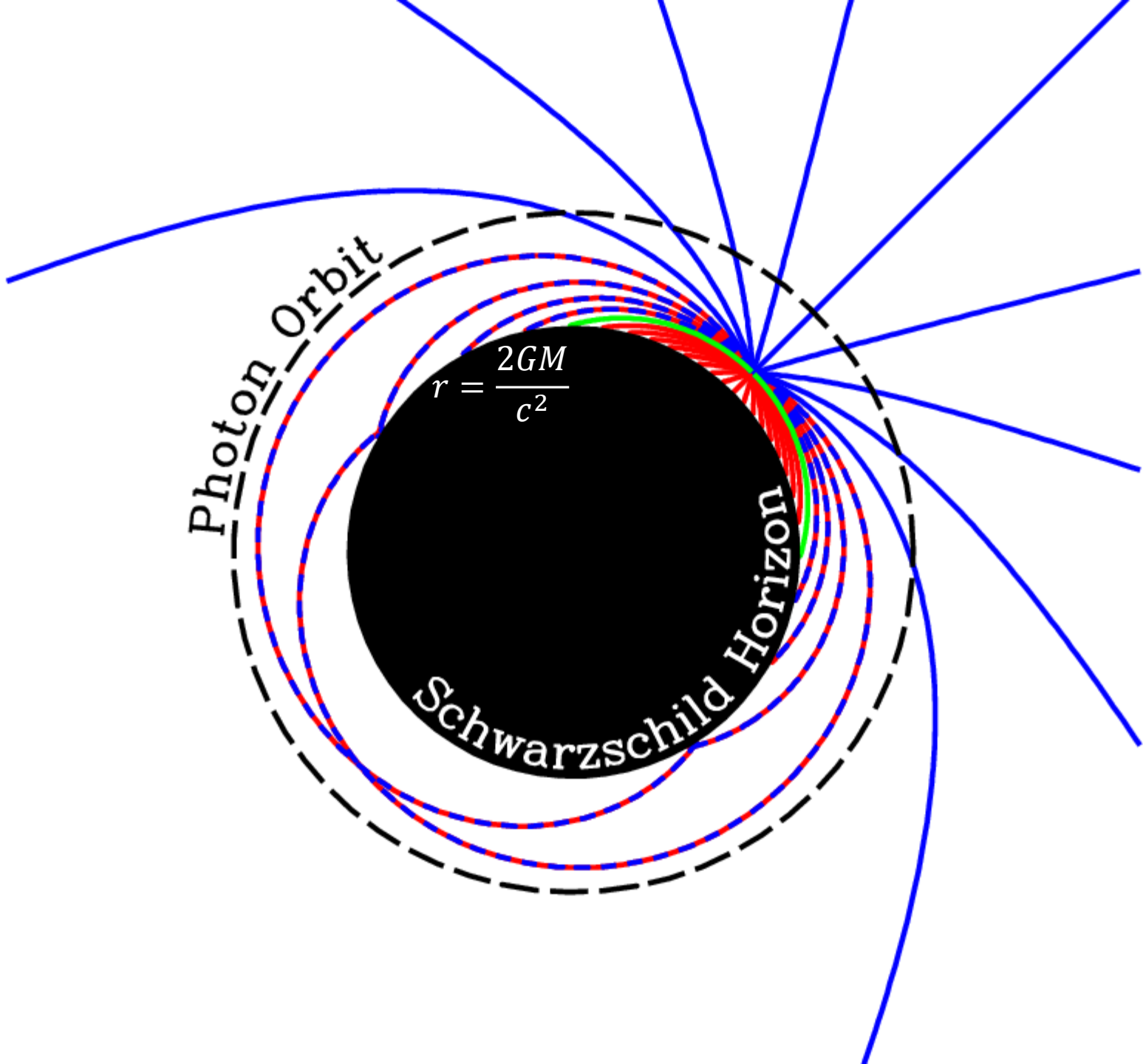

Albert Einstein

Karl Schwarzschild

Egy elmélet jóslatainak kidolgozásához jobban megéri pacifistának lenni.

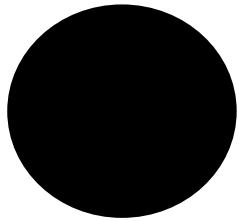
Gravitational Lensing by Spinning Black Holes in Astrophysics, and in the Movie *Interstellar*

Oliver James¹, Eugénie von Tunzelmann¹, Paul Franklin¹ and
Kip S Thorne² *arXiv:1502.03808*

Miért vizsgáljuk a fekete lyukakat

- **Mindenség elmélete (theory of everything)**
  - Utolsó lépés: gravitáció + kvantumfizika
- **Asztrofizika**
  - Galaxisfejlődés
  - Legnagyobb energiájú jelenségek
  - Új frontvonal: gravitációs hullámok
- **Lenyűgöző tudomány**
  - görbült téridő
  - időutazás?

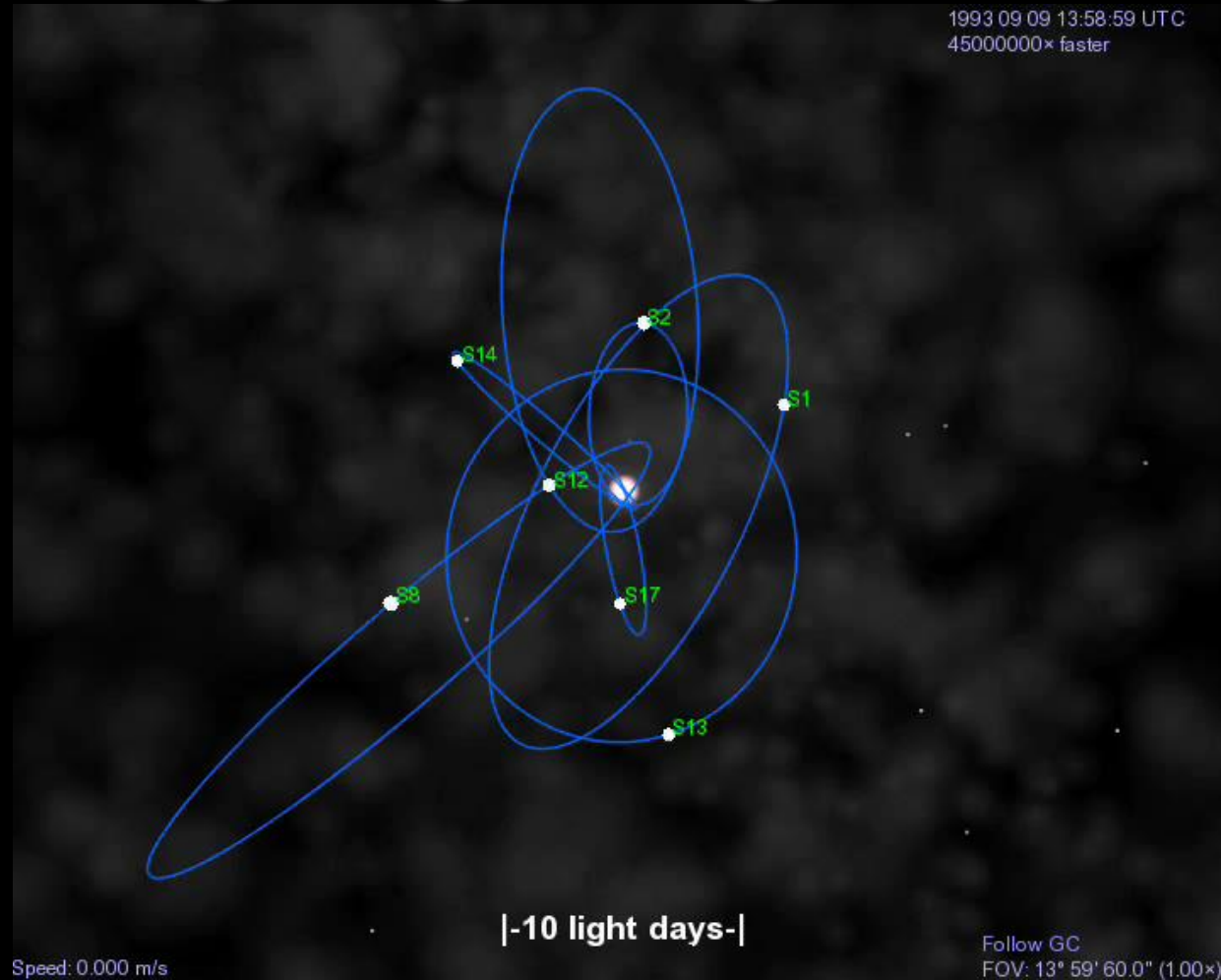

“A fekete lyukak a természet **legtökéletesebb** makroszkópikus objektumai az univerzumban: konstrukciójukhoz csak a térről és az időről alkotott elképzelésünket használjuk” – S. Chandrasekhar

“Az összes vizsgált kultúrában az **emberi szépség** és az ellentétes nemhez való vonzódás **legfőbb kritériuma az arci vonások szimmetriája.**” – Jones et al, *Nature* 2003

Csillagmozgás a SgrA* körül

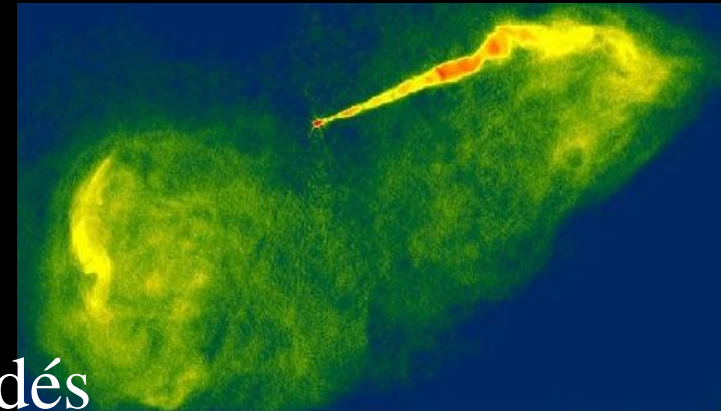
$$M_{\text{BH}} = (4.5 \pm 0.4) \times 10^6 M_{\odot}$$

Ghez et al. 2008; Genzel et al. 2008

További evidencia

- **Aktív galaxismag**

- Nagyon kis tértartomány túlragyogja a galaxist
- hónapos időközönként változik
- relativisztikus jetek $0.999c$
- Gáz keringési sebesség $0.1c$
- relativisztikus vonalkiszélesedés

- **Fekete lyuk kettősök (naptömegű)**

- csillag + fekete lyuk
- változó röntgen emisszió
- spektrum arra utal, hogy nincs felszín

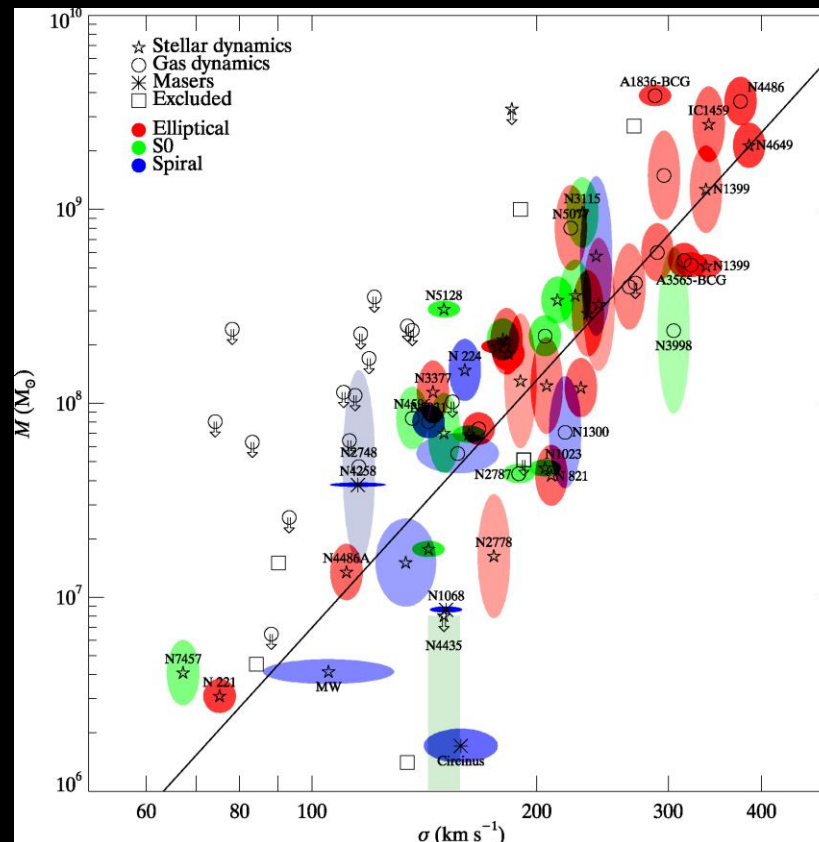

Szupermasszív fekete lyukak (SMBH) és galaxisaik

0.2% galaxismag tömeg = SMBH fekete lyuk

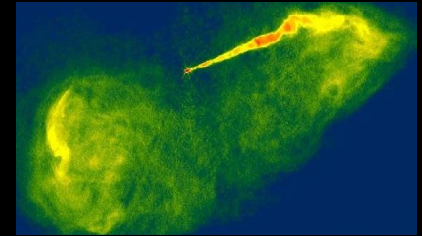
Fekete lyuk tömeg

Csillagok random sebessége

Fekete lyuk fizika

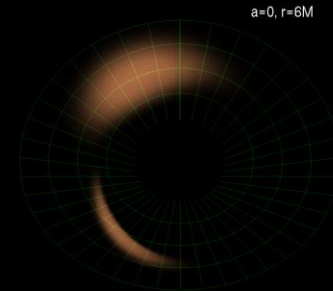
- Gáz akkréció elmélete:
akkréciós korong, kiáramlás, jetek

- Általános relativitáselmélet ellenőrzése:
erős gravitációs tér, horizont letézése

Kvantum effektusok a horizont körül (tűzfal?)

Általános relativitáselmélet érvénytelen a szingularitásnál

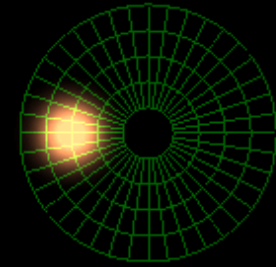
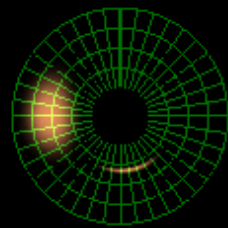

SgrA a legnagyobb
fekete lyuk az égen*

10 μ as [4 millió naptömeg @ 26,000 lyr]

Hőfolt keringése egy nem forgó fekete lyuk körül

$a=0, r=6M$

F_{LP}

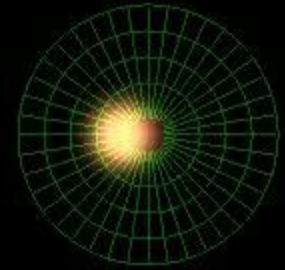
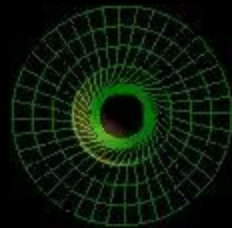

F_{tot}

Hőfolt keringése egy forgó fekete lyuk körül

$a=0.95, r=ISCO$

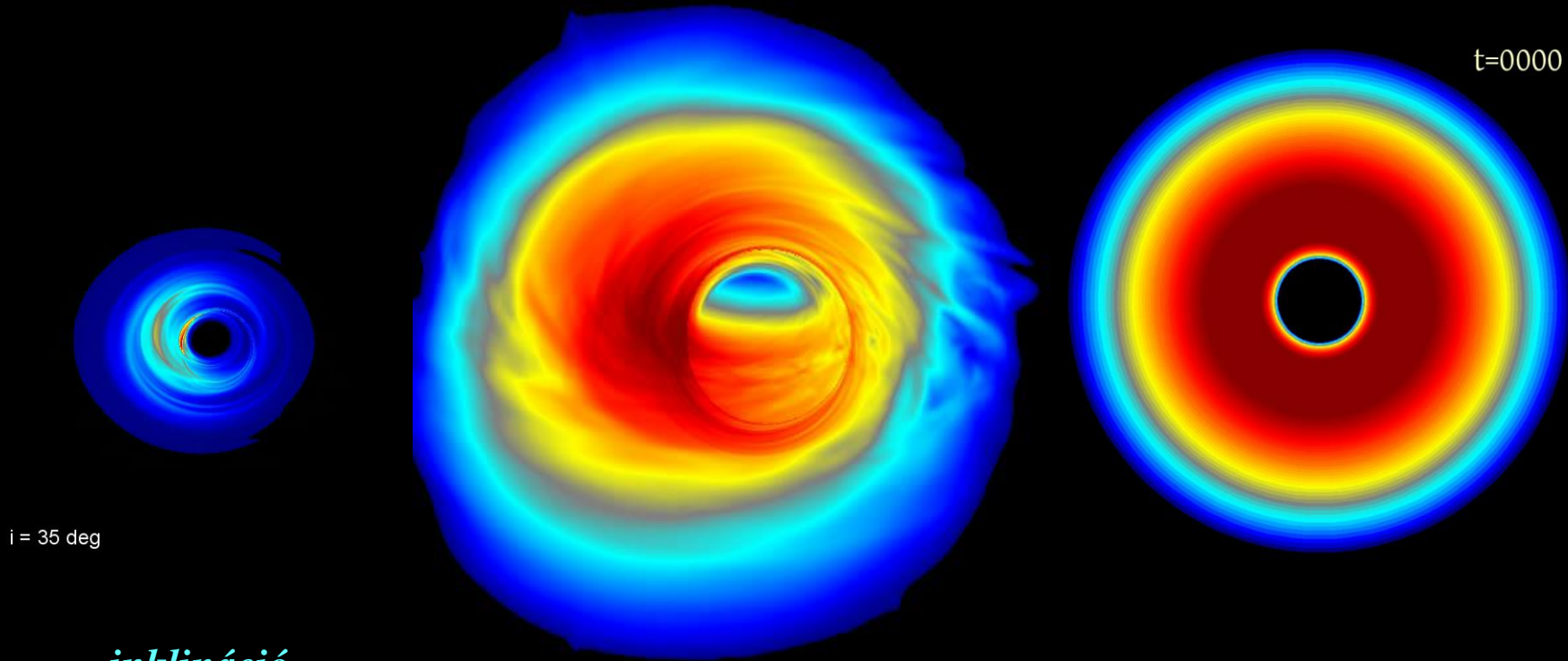
F_{LP}

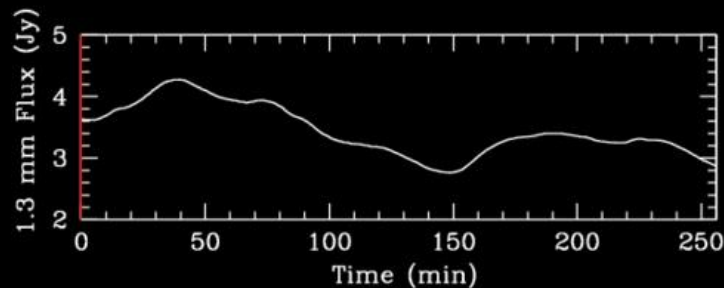
F_{tot}

Numerikus szimulációk (GRMHD)

inklináció

setup

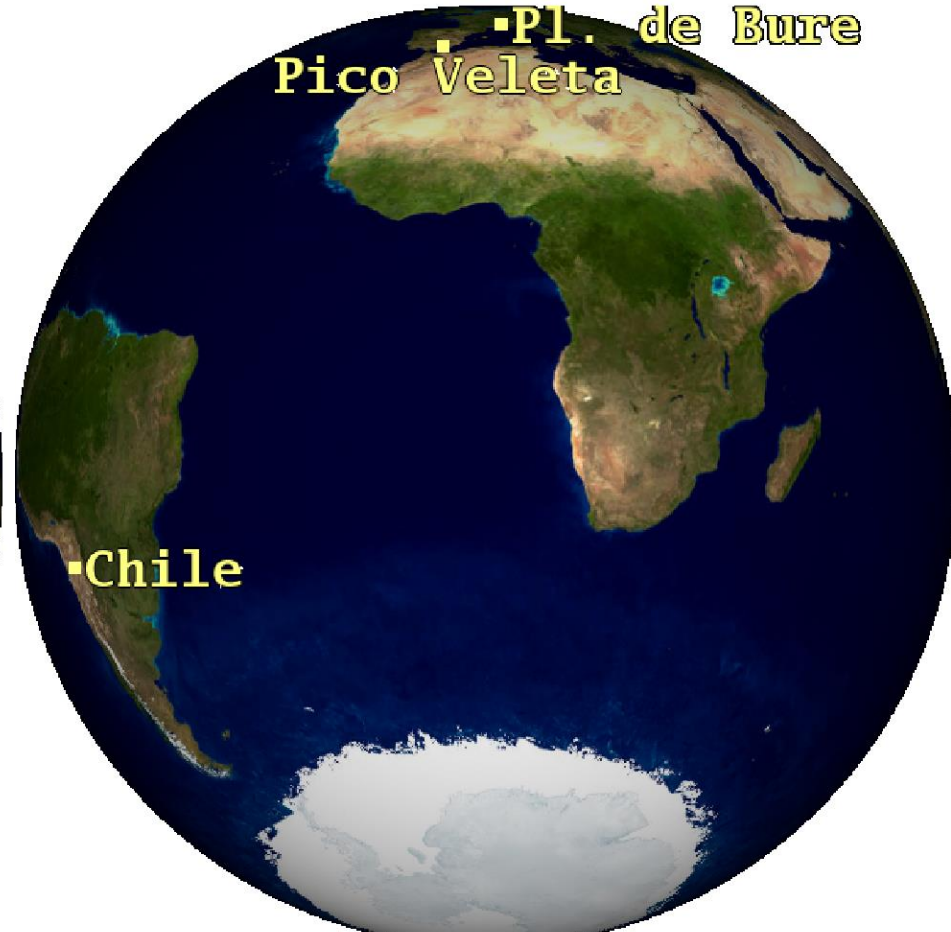
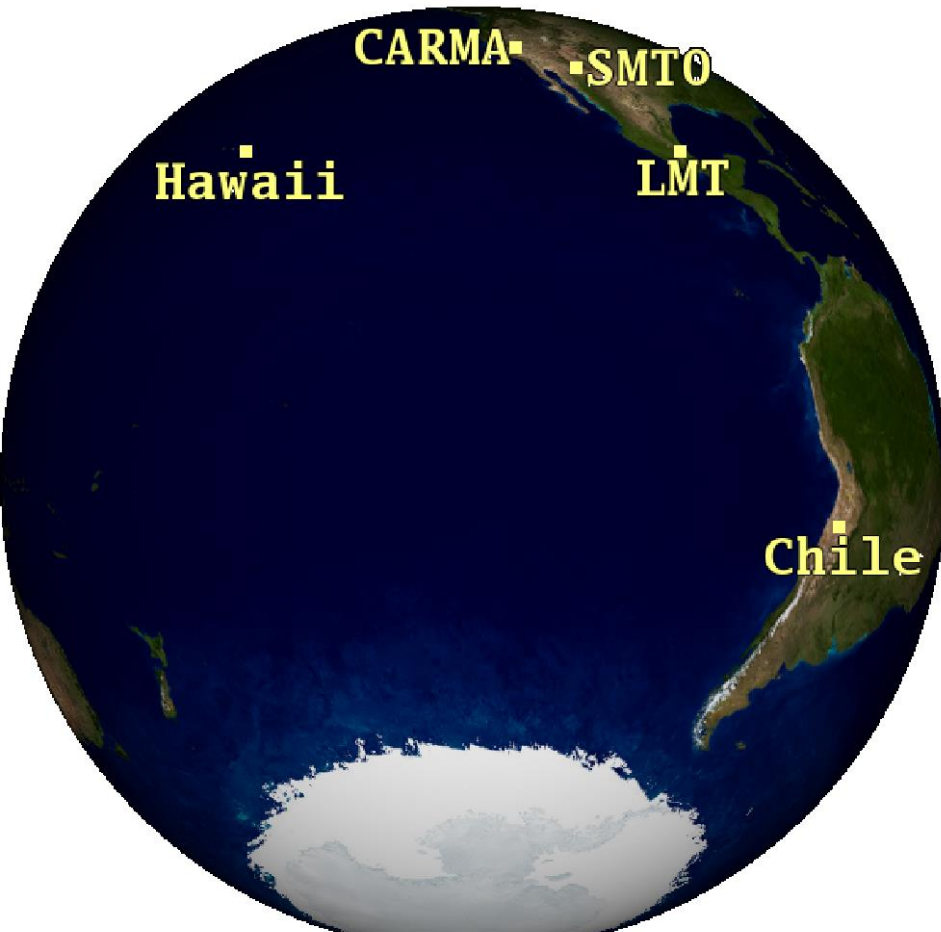
C. Gammie, J. Dolence, M. Moscibrodzka, H. Shiokawa, P. Leung (2009)

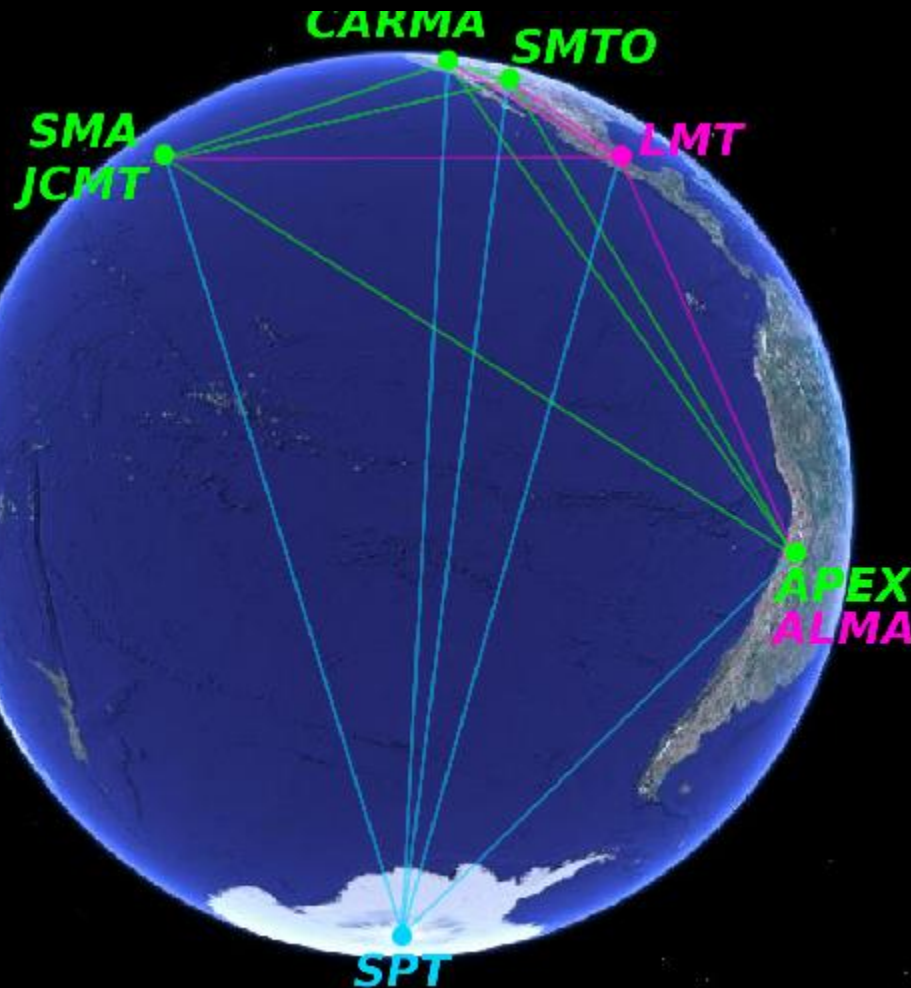
Very Long Baseline Interferometry (VLBI) szub-mm hullámhosszon

Föld méretű antenna
(11 μas) $\times$ ($\lambda / 0.9 \text{ mm}$)

Sgr A* **10 μas** [$4 \times 10^6 M_{\text{sun}}$ @ 26k lyr]

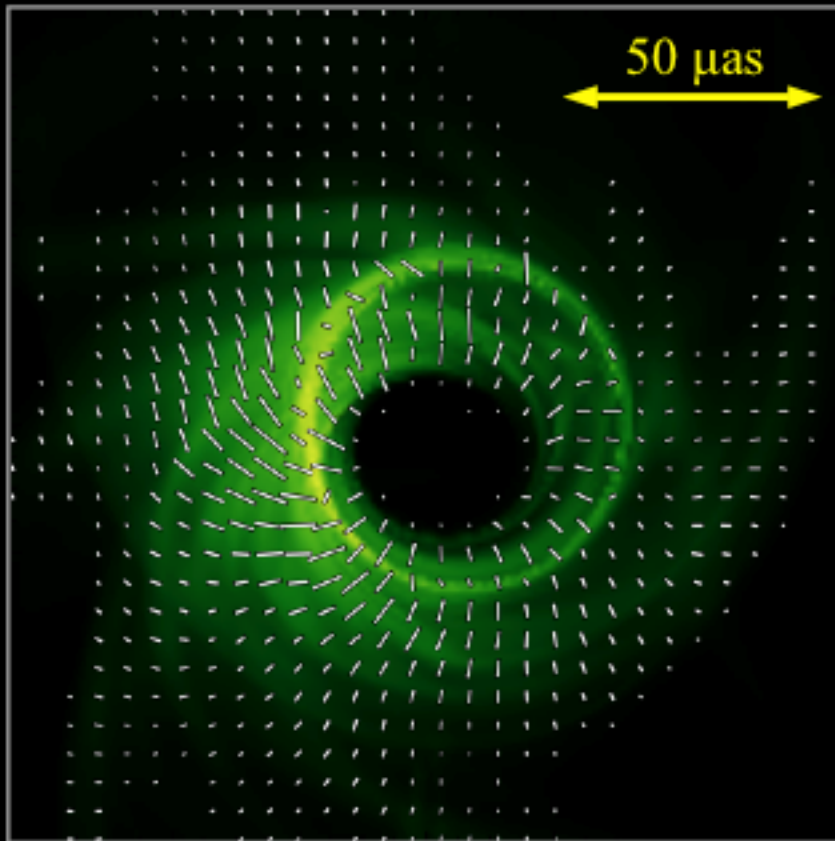
Very Long Baseline Interferometry (VLBI) szub-mm hullámhosszon

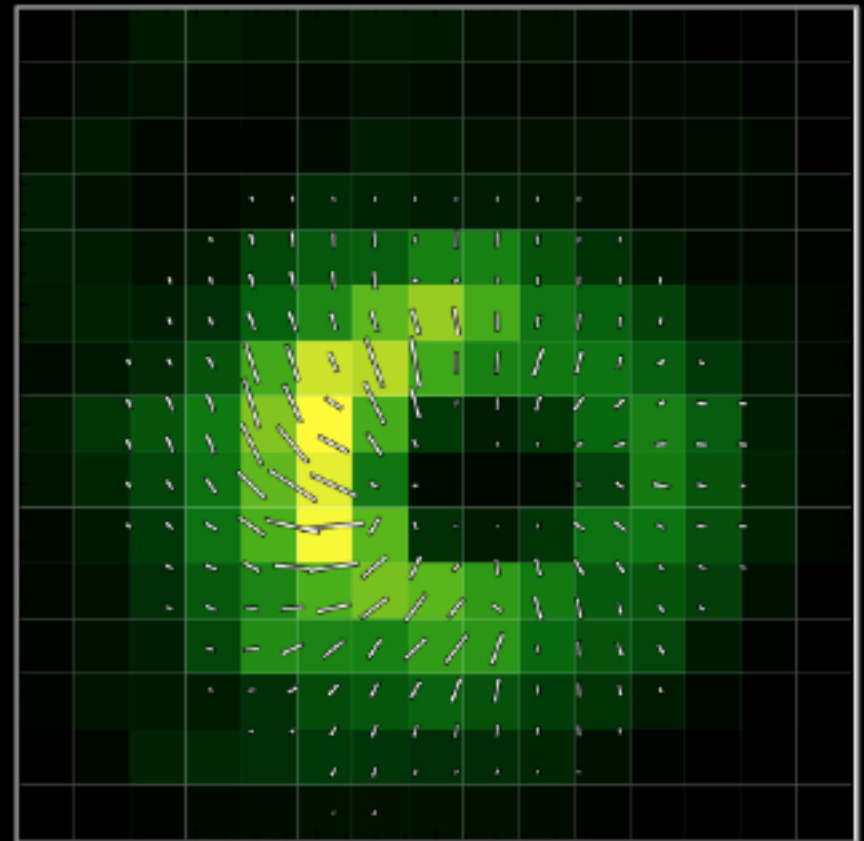
Polarimetric Imaging

What can we hope to learn with the full EHT?

Simulated Image

Reconstructed Image

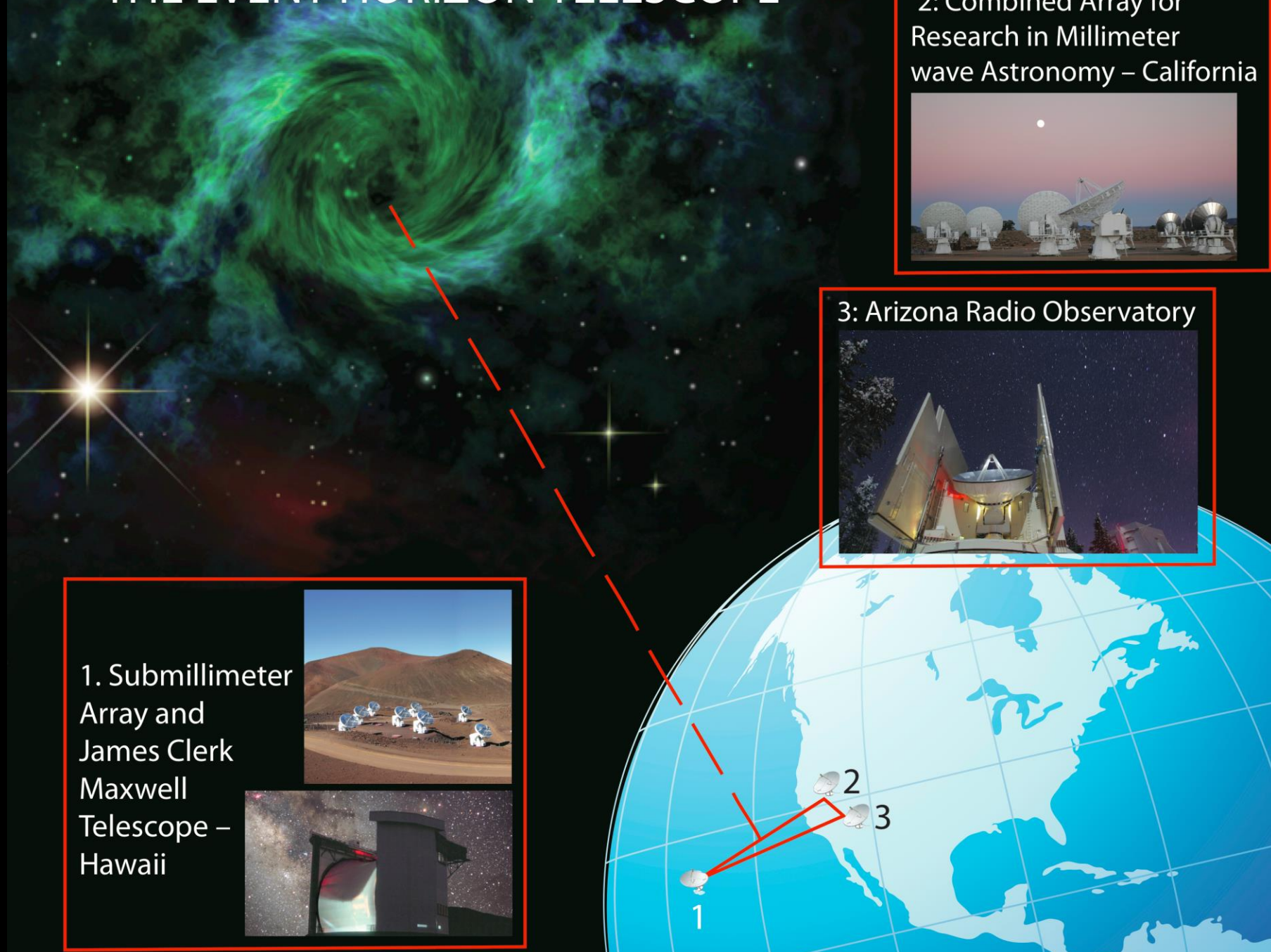

Michael Johnson, et al. (2015)

Simulated Data: Jason Dexter
Polarimetric Imaging: Andrew Chael

THE EVENT HORIZON TELESCOPE

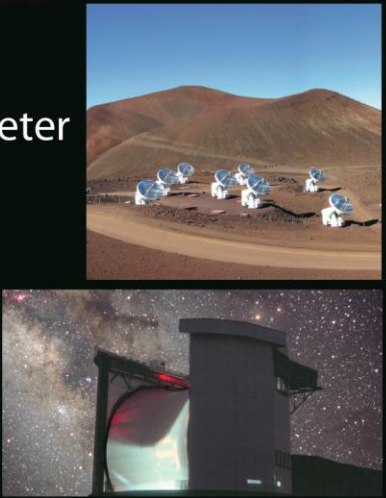
2: Combined Array for Research in Millimeter wave Astronomy – California

3: Arizona Radio Observatory

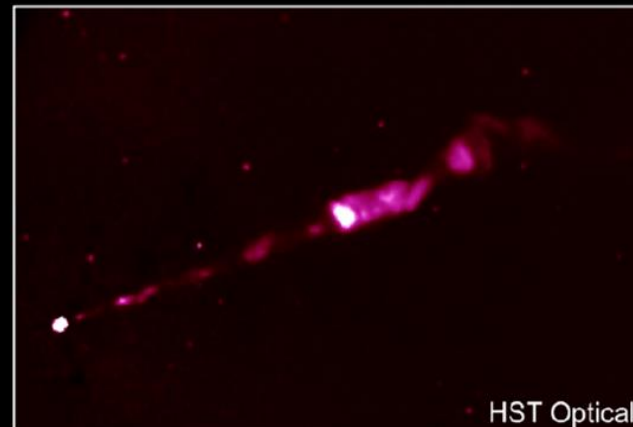
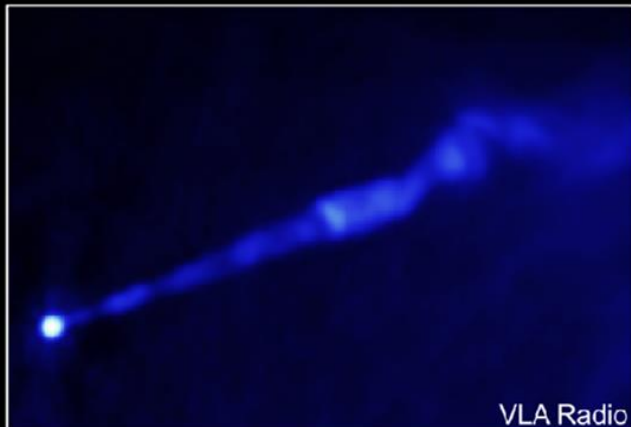
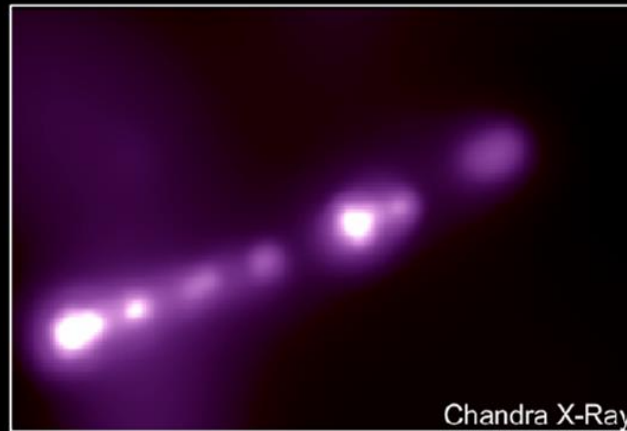
1. Submillimeter Array and James Clerk Maxwell Telescope – Hawaii

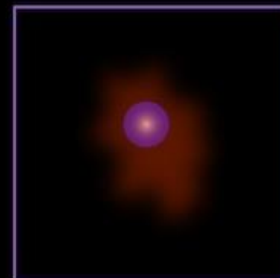
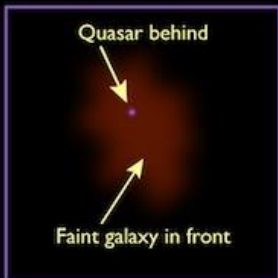
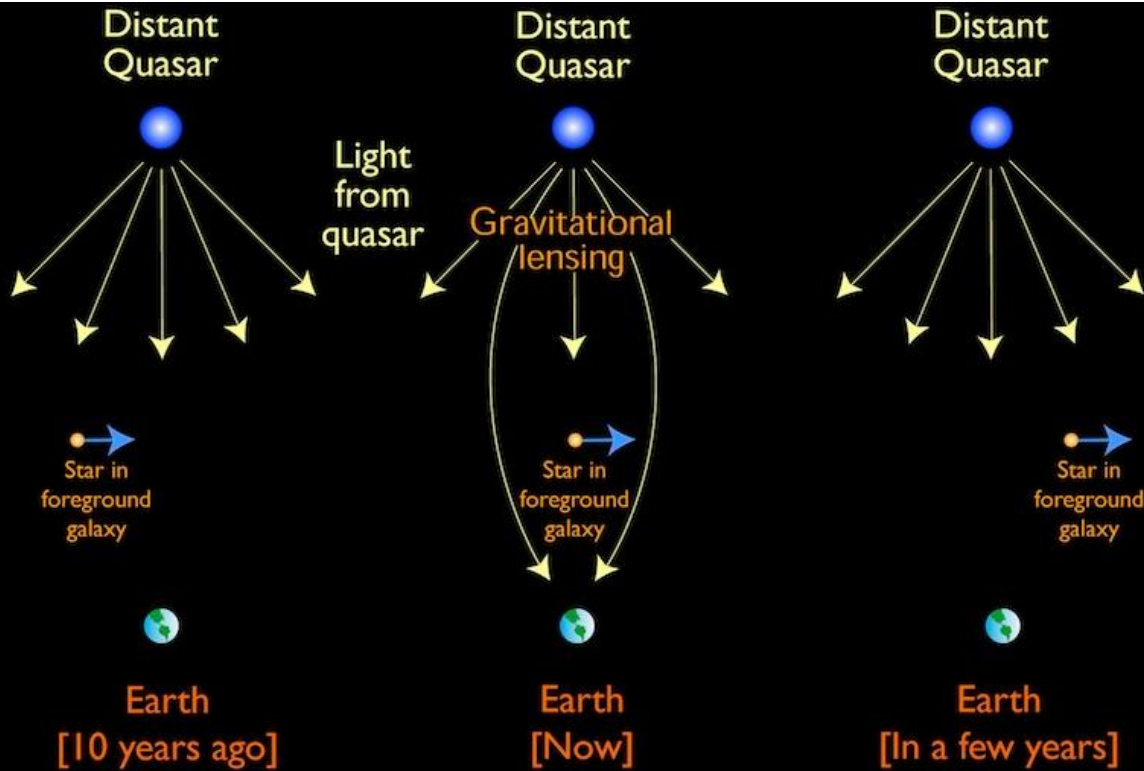
M87

$M_{\text{BH}} = 6.4 \times 10^9 M_{\odot}$ *1400-szor nagyobb tömegű mint SgrA**

de 2000-szer messzebb

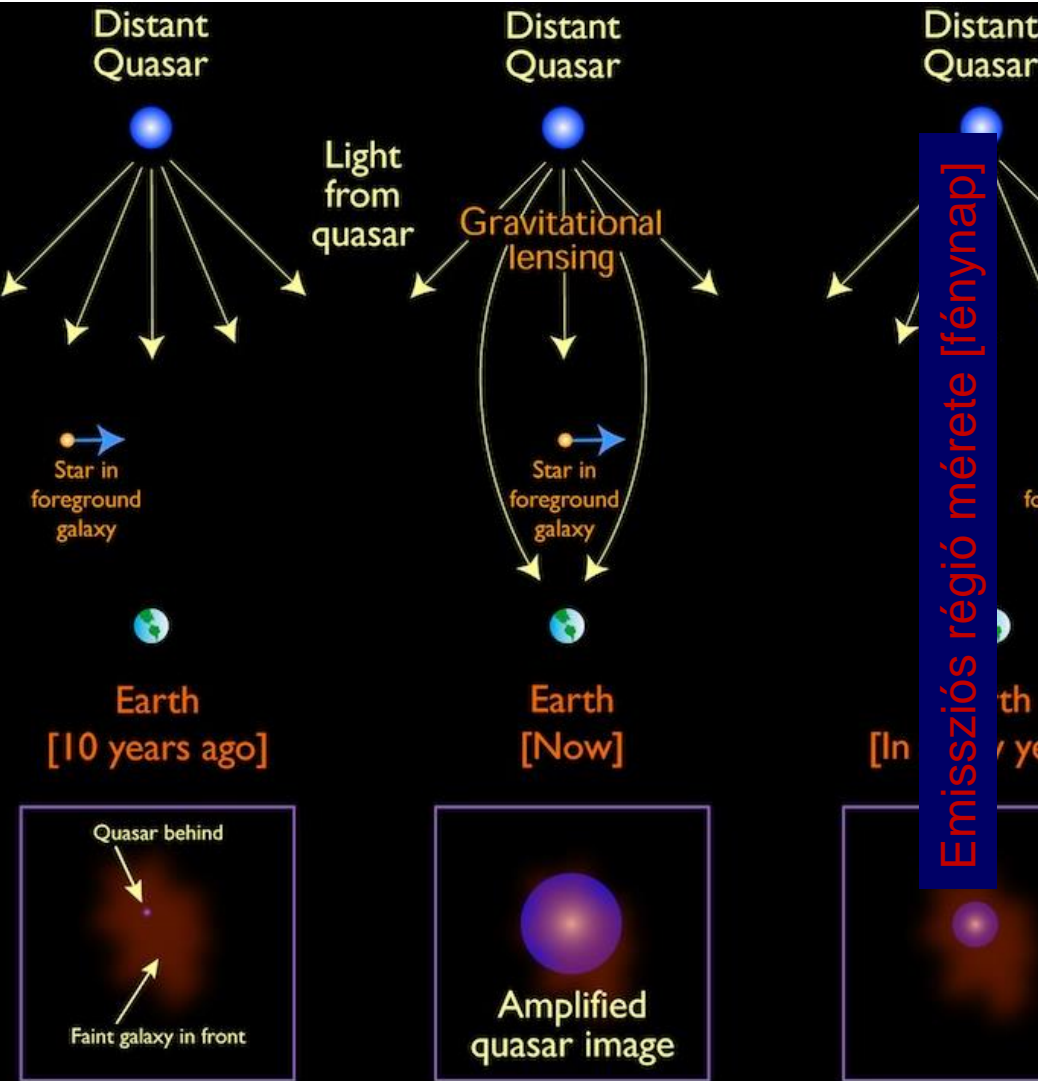

Fekete lyuk képképzés II. – mikrolencsésítés

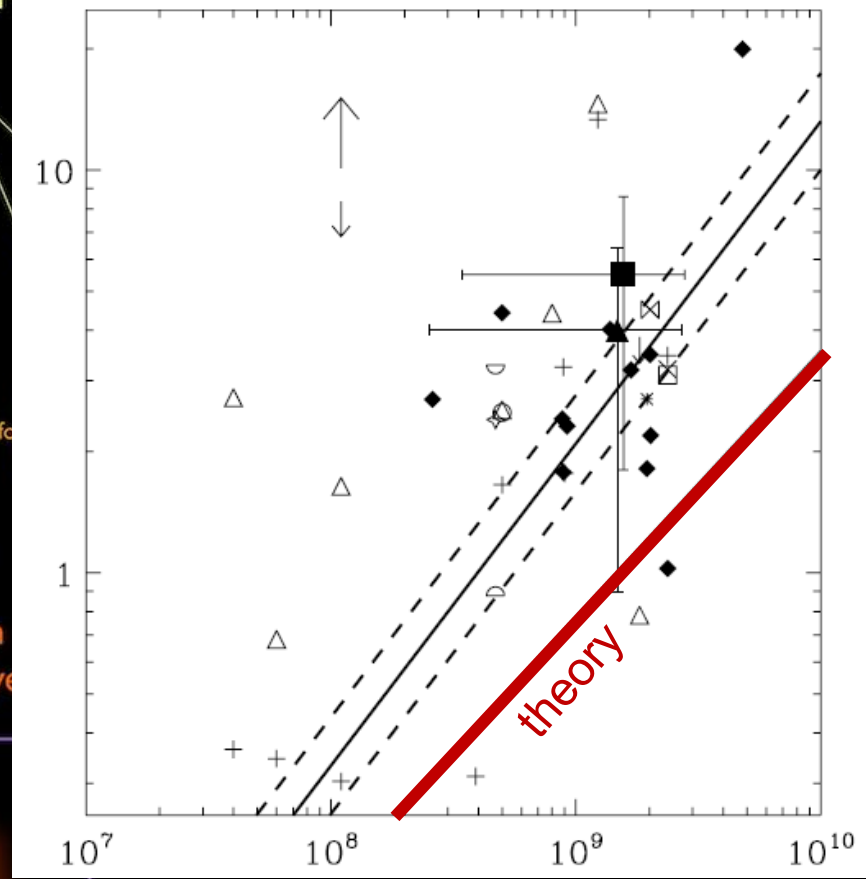

Fekete lyuk képződés II. – mikrolencsésítés

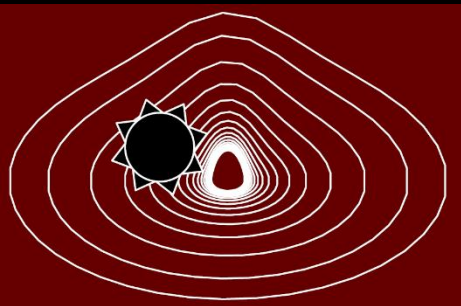

Emissziós régió mérete [fénynap]

Jimenez-Vicente+ (2012)

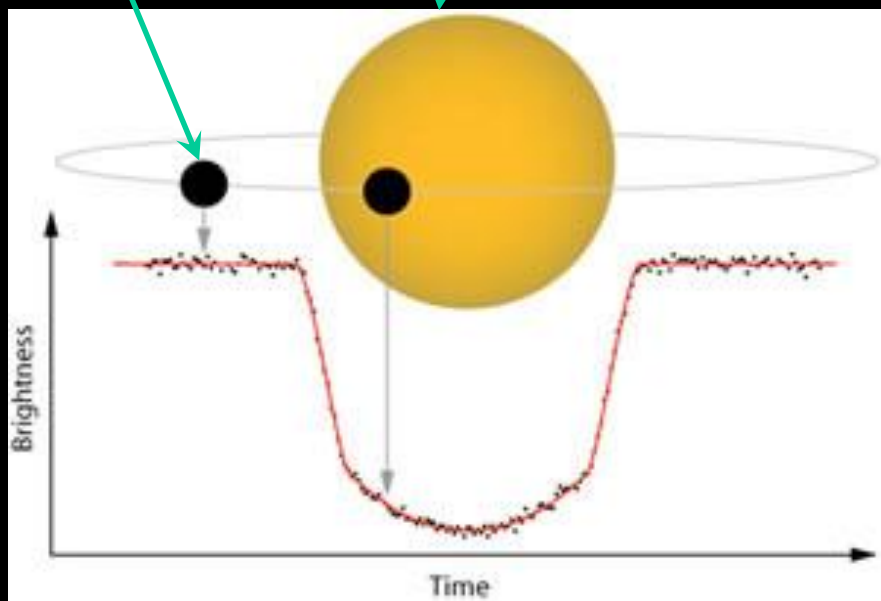
Fekete lyuk tömege

Fekete lyuk képalkotás III. – csillagtranzit

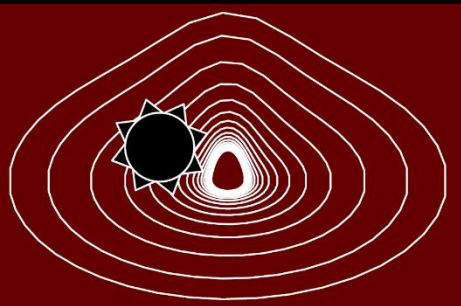
Gázkorong a fekete lyuk körül

Csillag

Szerencsés egybeesés:

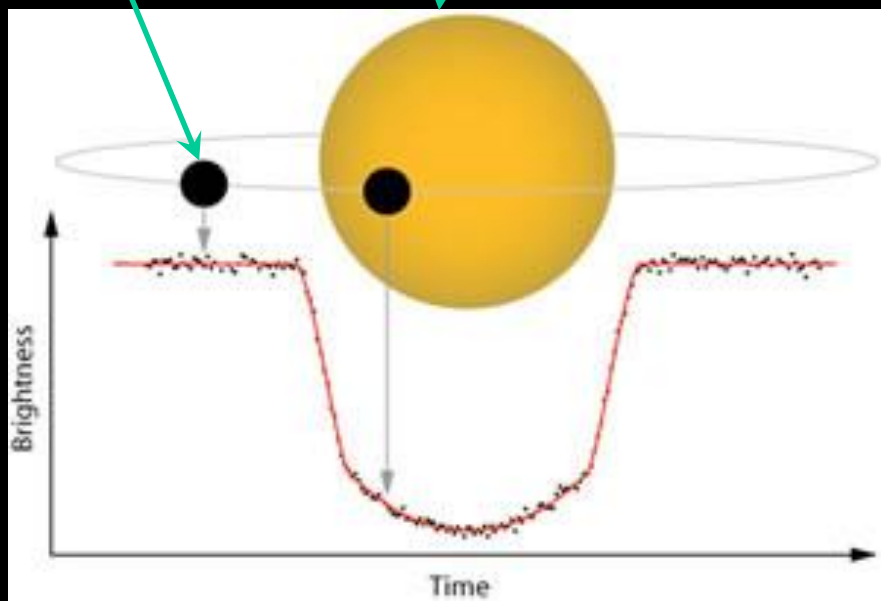
- Sűrű csillaghalmaz a szuper masszív fekete lyuk körül
- A szupermasszív fekete lyuk mérete összemérhető a csillagok méretével

Fekete lyuk képalkotás III. – csillagtranzit

Gázkorong a fekete lyuk körül

Csillag

Szerencsés egybeesés:

- Sűrű csillaghalmaz a szuper masszív fekete lyuk körül
- A szupermasszív fekete lyuk mérete összemérhető a csillagok méretével

Jóslat:

- tranzithossz óra – hetek
- valószínűség 10^{-4}
- Tranzitmélység 10^{-3} to 1

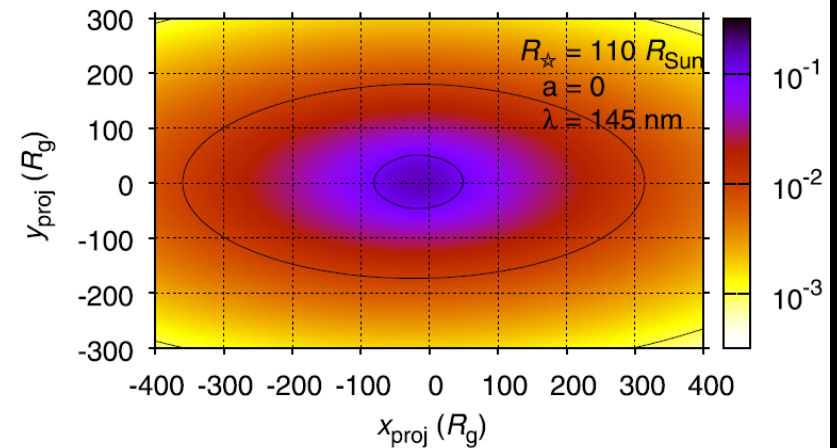
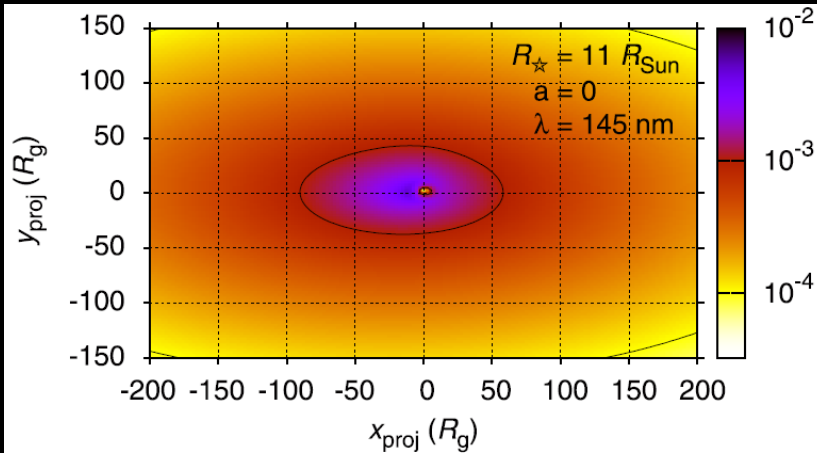
Bence Beky & Bence Kocsis (2013)

Fekete lyuk képképzés III. – csillagtranzit

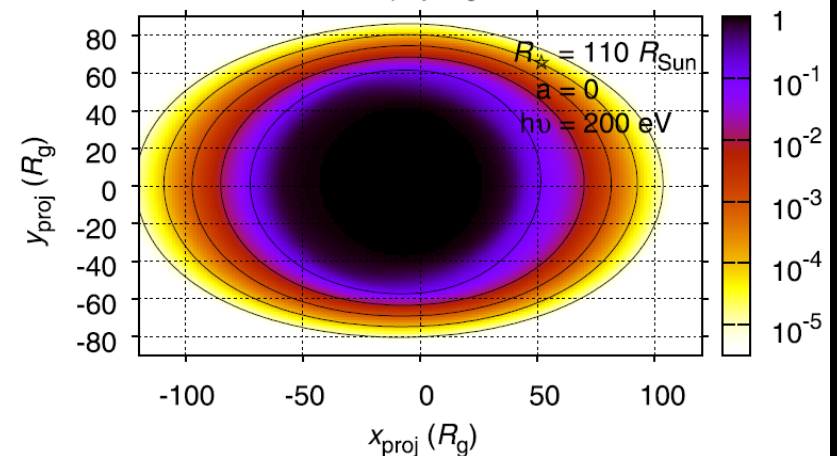
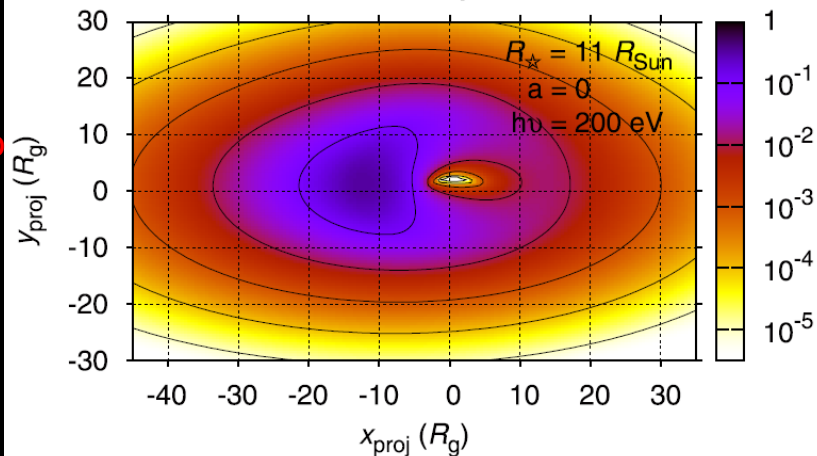
Főágú O csillag

Vörös óriás

UV

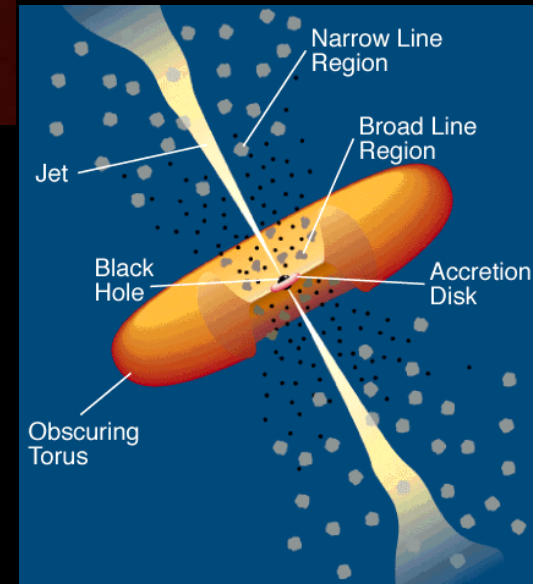
Röntgen

Elektromágneses megfigyelhetők

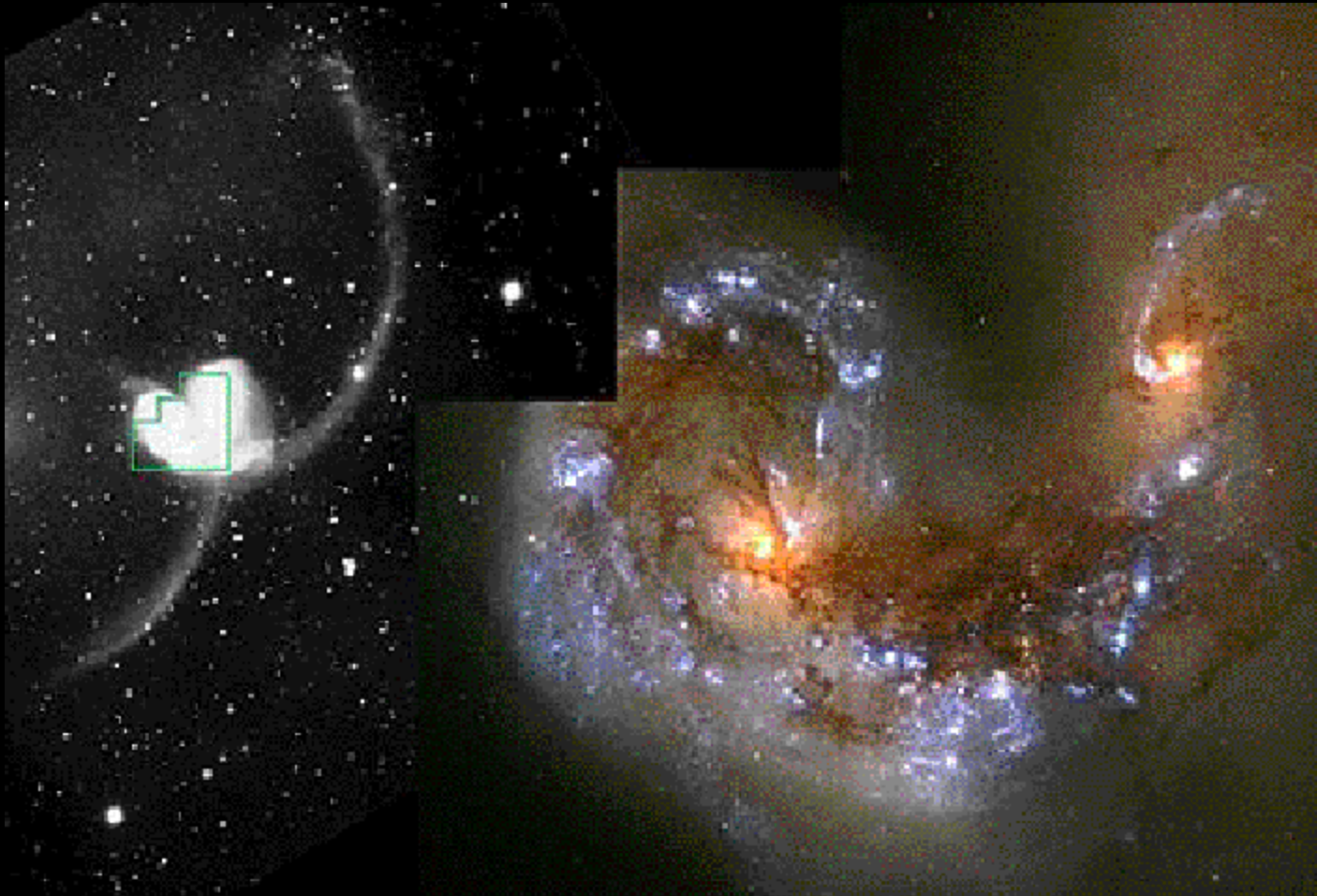

- **Diszk:** UV/optikai/IR, **Korona:** röntgen
- **Jet:** rádió, röntgen
- **Felhő:** széles és vékony vonalak

Fekete lyuk kettősök a galaxisütközéseknél

B. Whitmore (STScI), F. Schweizer (Carnegie Institute),

Aktív galaxismag kettős: 1-10kpc szeparáció ($z < 0.3$ vöröseltolódásnál)

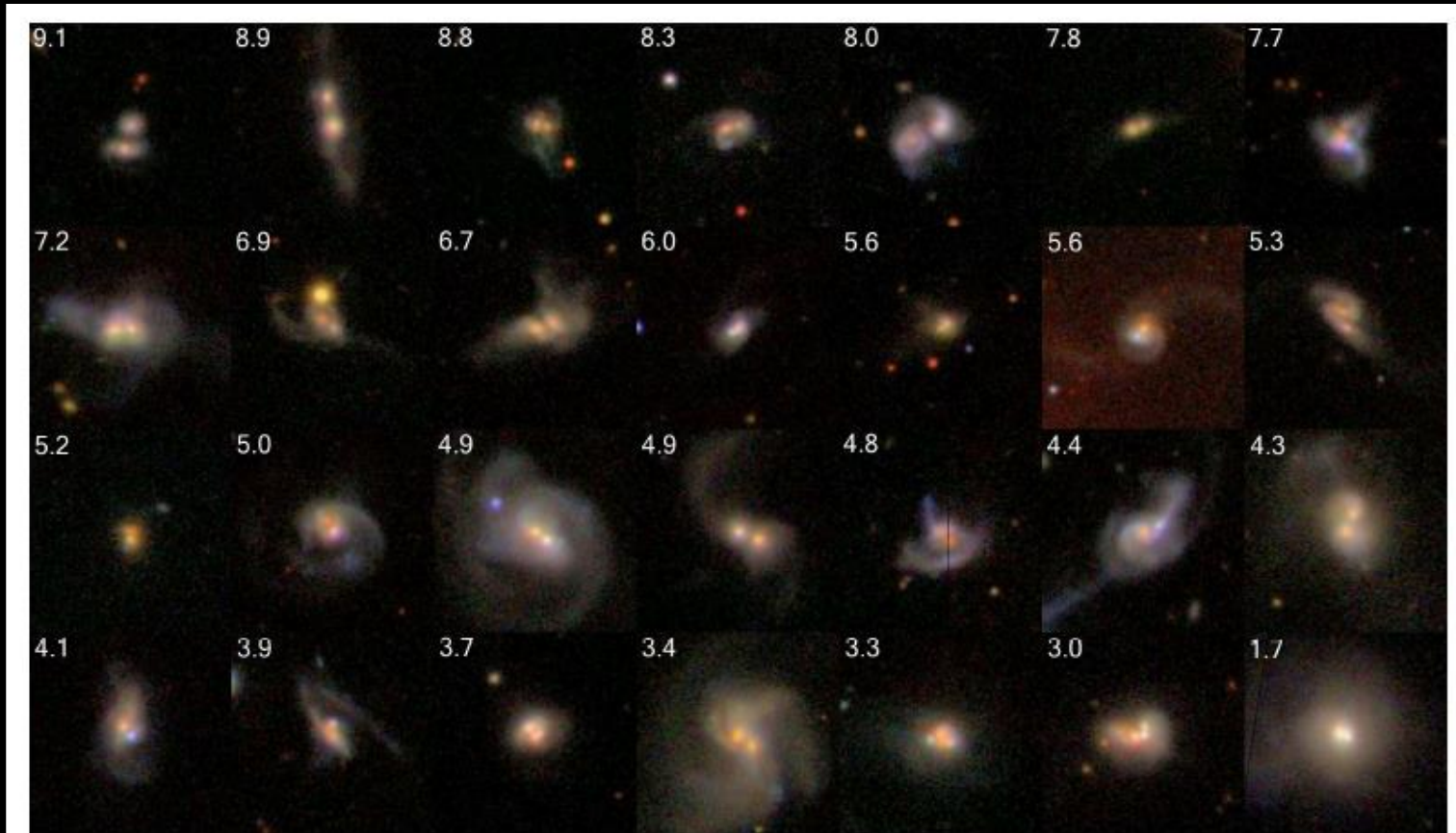
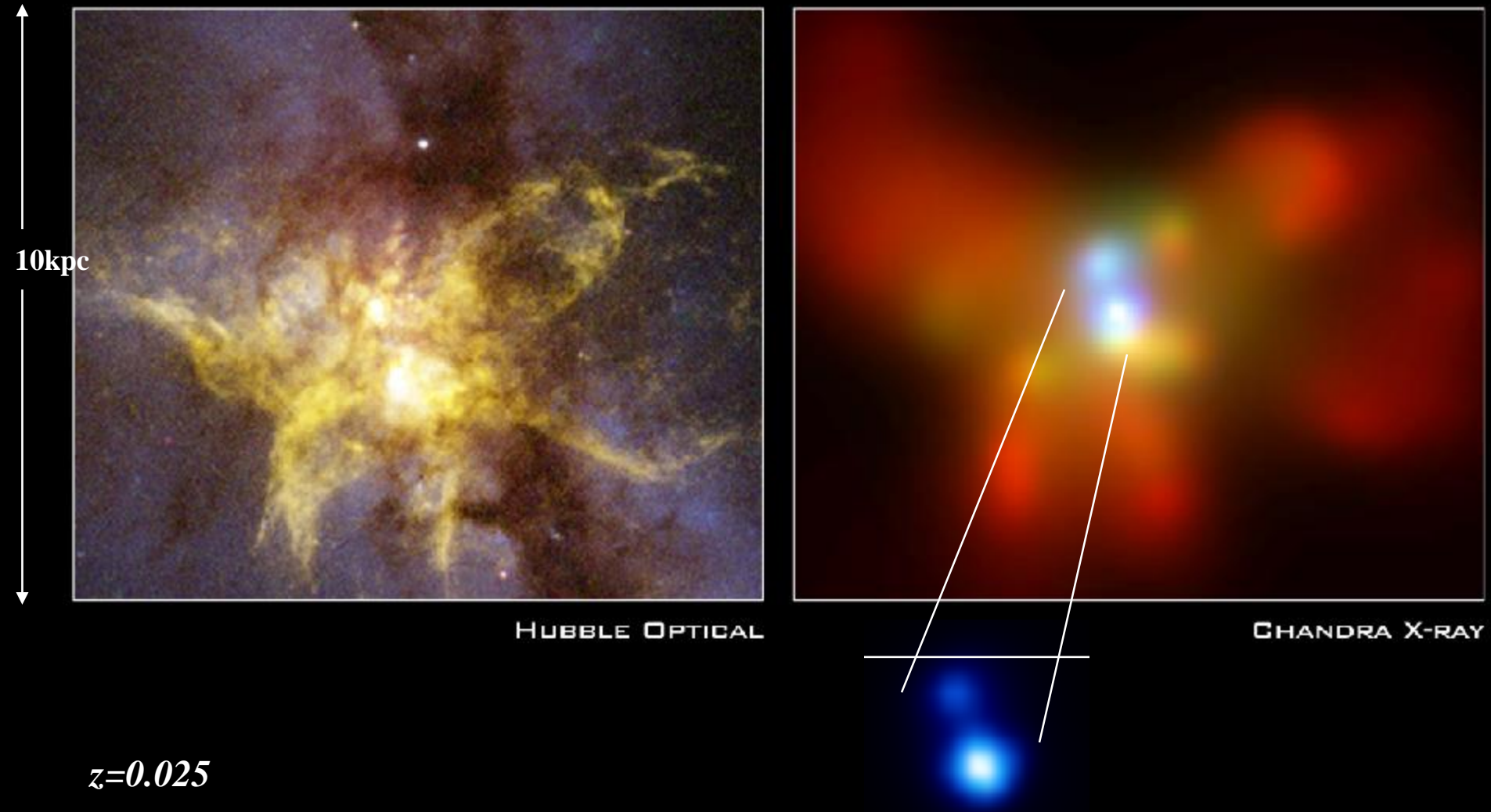

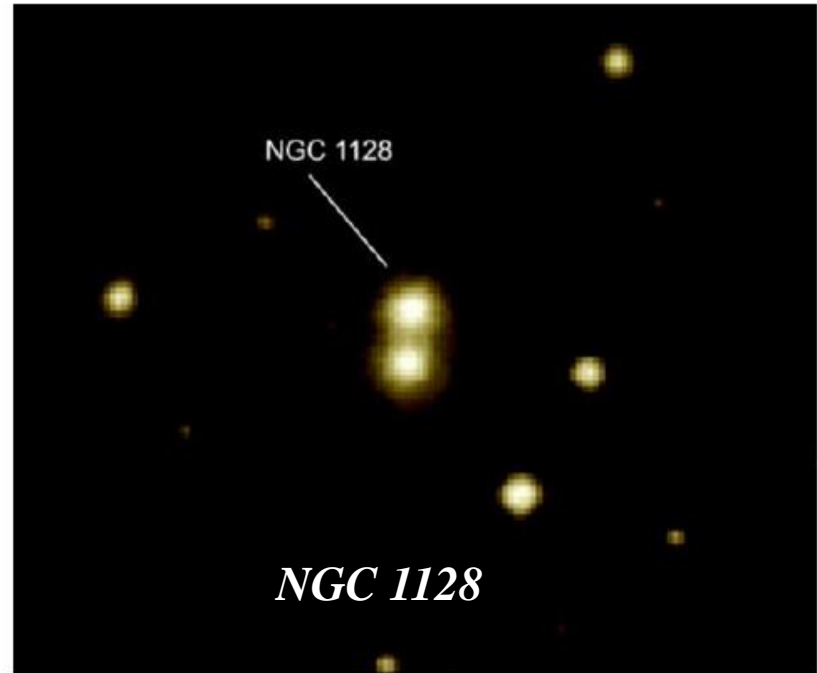
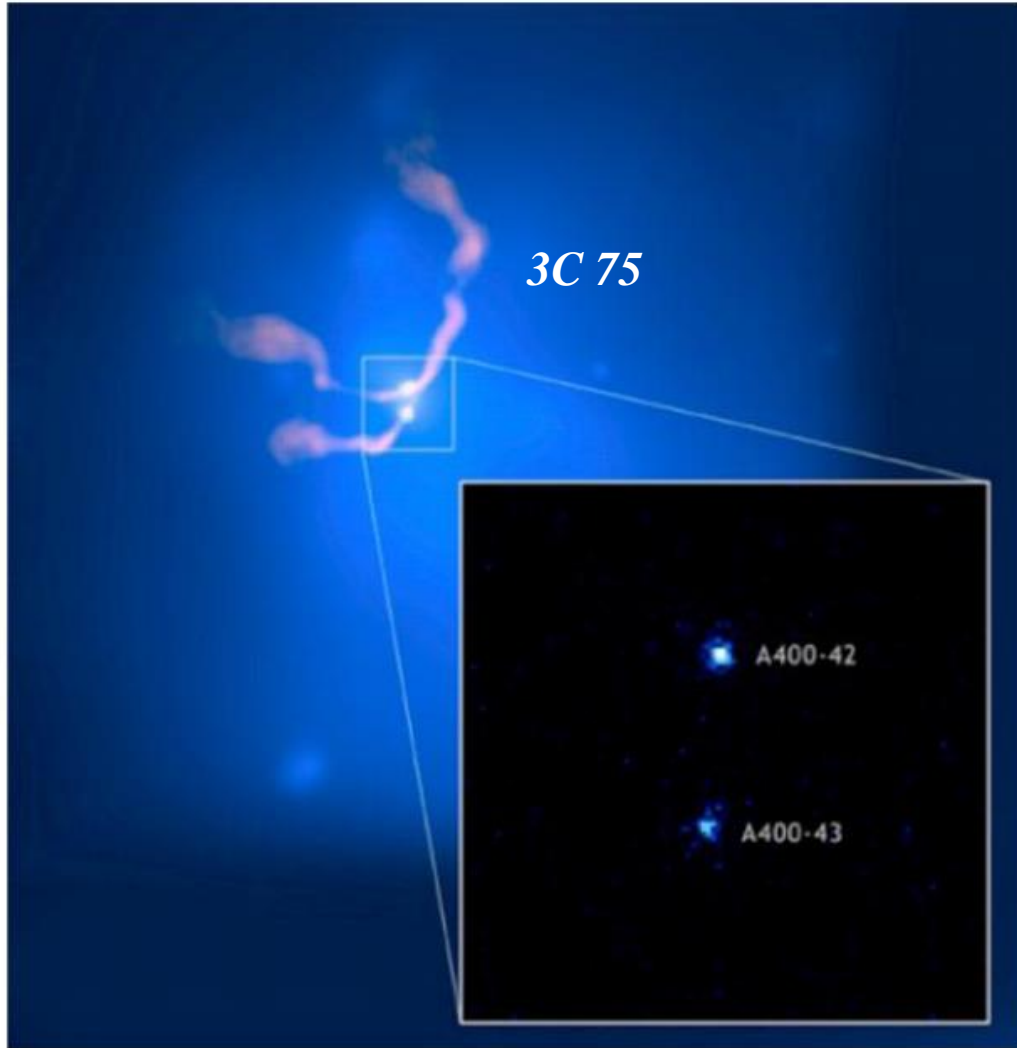
Figure 1: SDSS *gri*-color composite images of some binary AGNs selected from SDSS. North is up and east is to the left. Each panel is $50 \times 50''$. We order the targets with decreasing projected separation r_p , ranging from $r_p = 9.1$ kpc to 1.7 kpc as labeled on each panel.

SMBH kettős röntgen képe NGC 6240-ben

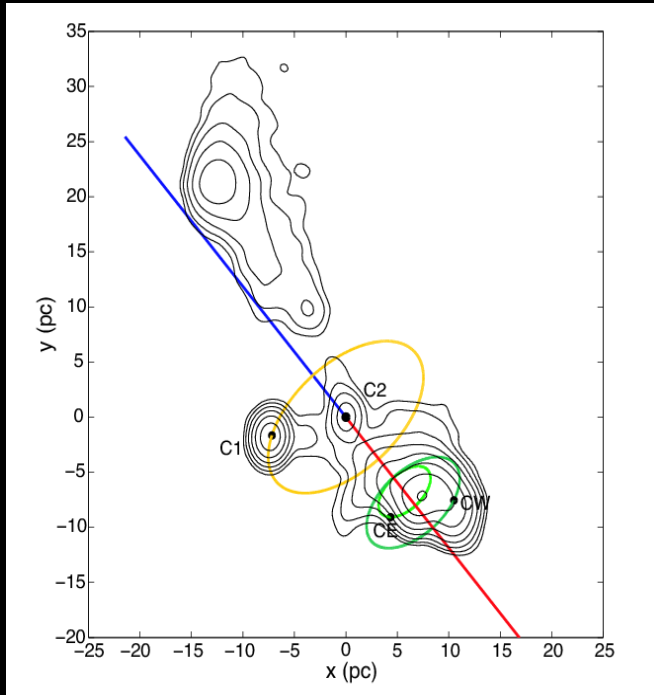

Komossa et al. 2002

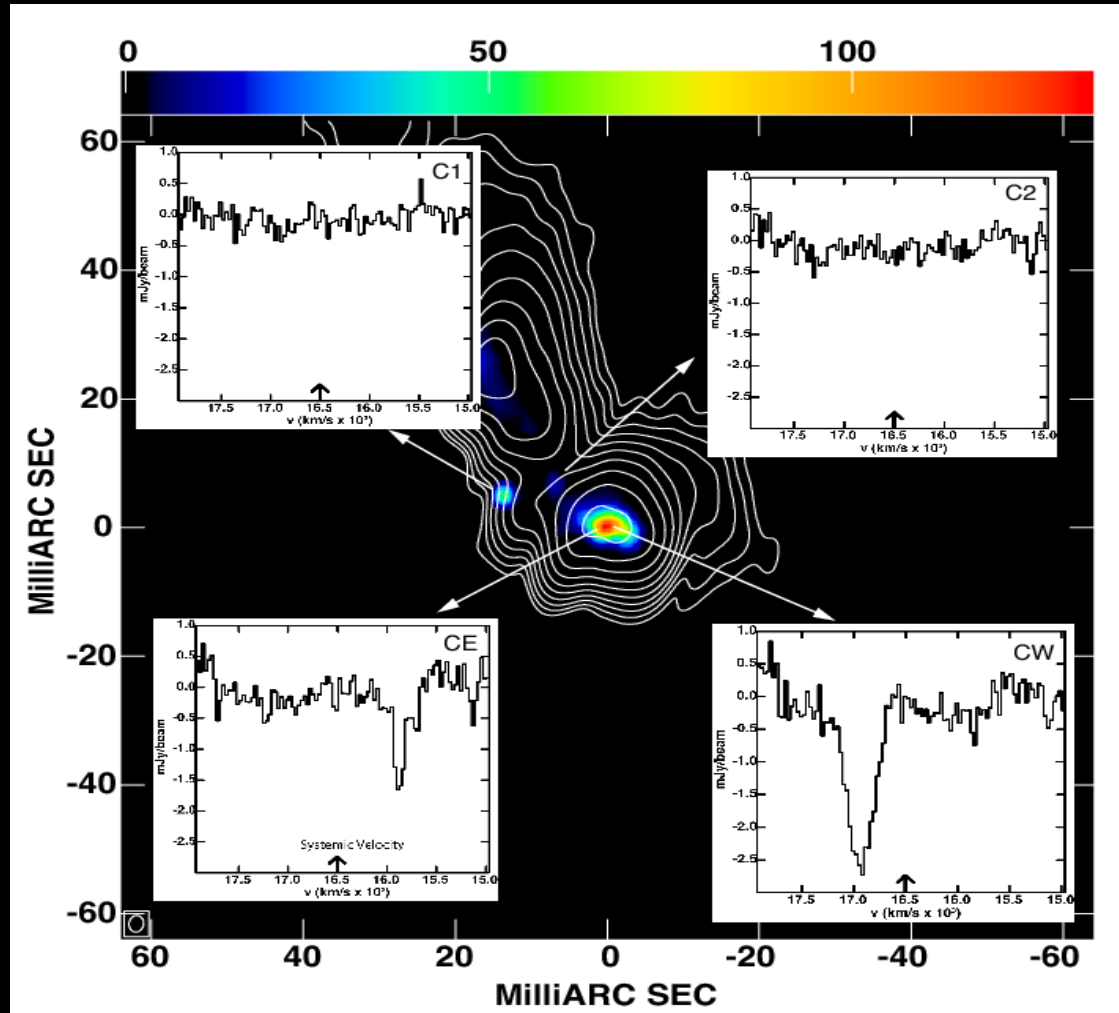
Röntgen klaszter Abell 400

0402+379 (Rodriguez et al. 2006-9)

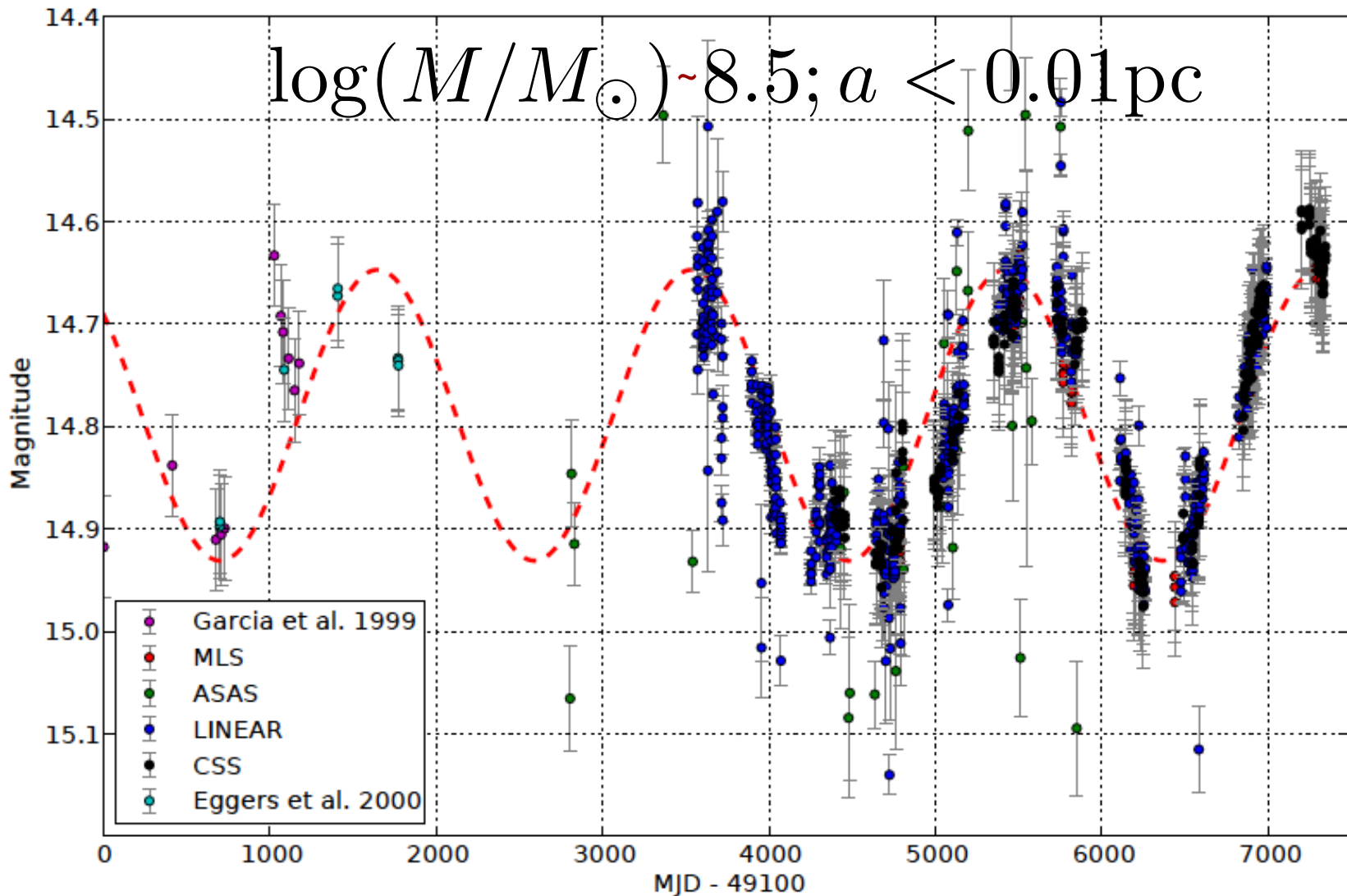

VLBI at 1.35 GHz

- Projektált szeparáció: 7.3 pc,
- Becsült össztömeg: $\sim 10^9 M_{\odot}$

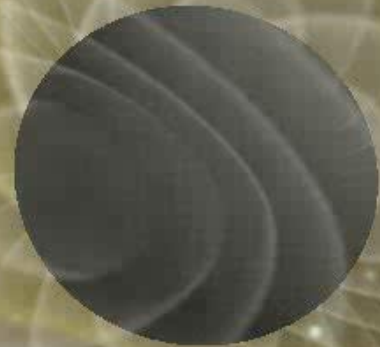
PG 1302-102: periódus 5.2 év

Gravitációs hullámok

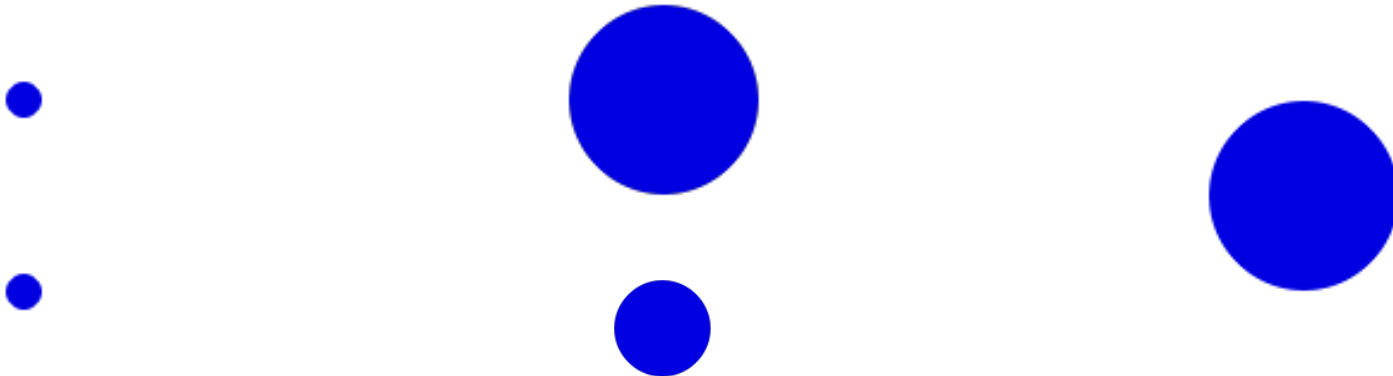
(Centrella et al. 2007)

Gravitációs hullámok

- Gravitációs hullámok = téridő disztorzio
- Fénysebességgel terjed
- Relatív megnyúlás
- Távolsággal $1/r$ szerint csökken
- Két polarizáció

Gravitációshullám detektorok

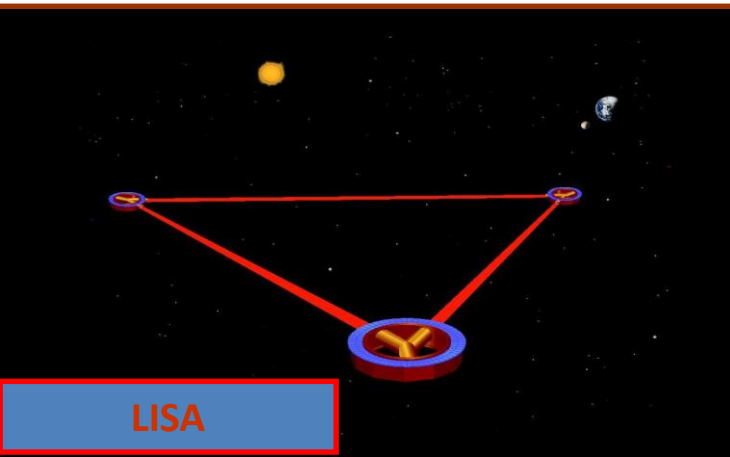
LIGO

Laser Interferometric Gravitational wave Obs.

Pulzár időmérő rendszerek

PTA

LISA

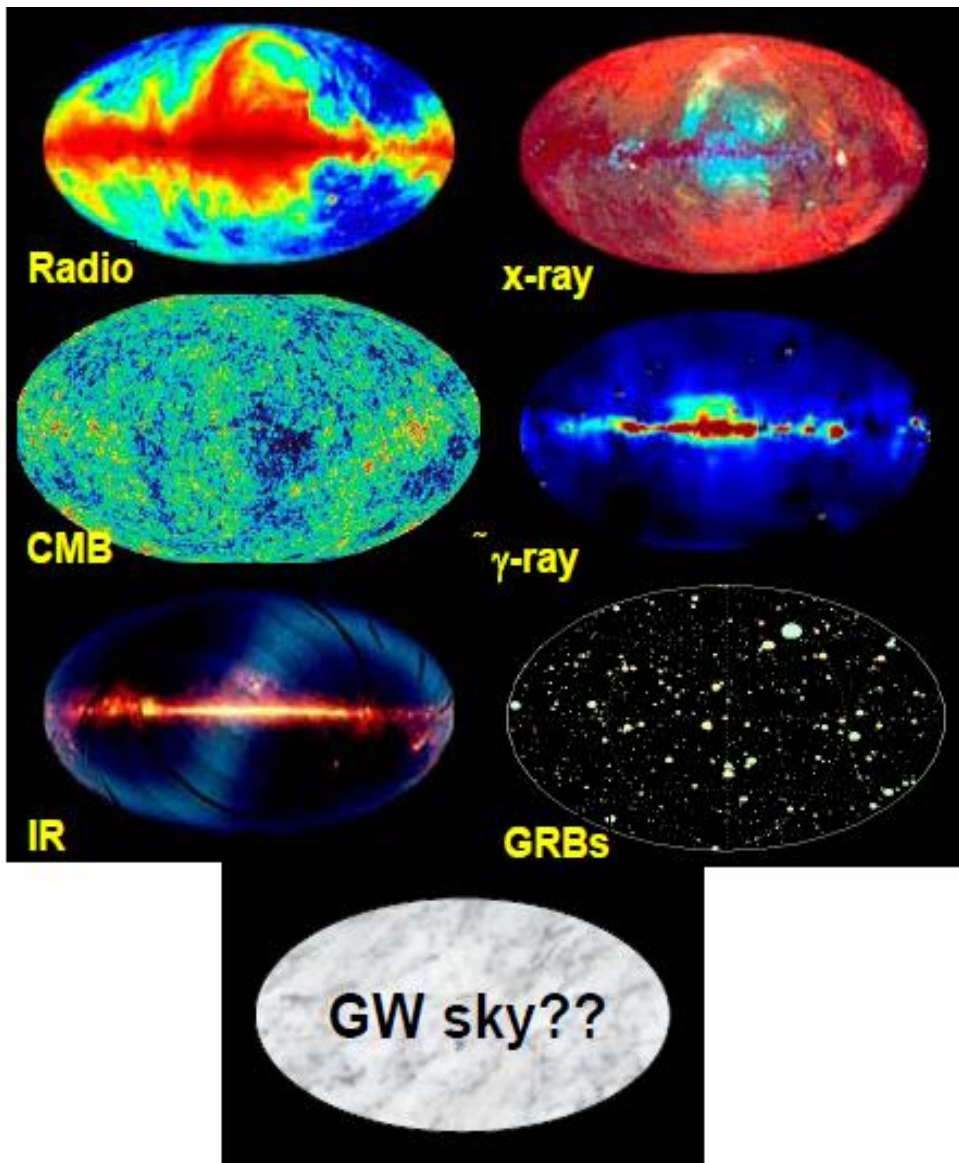

Ma hajnalban

LISA pathfinder

Az univerzumra egy új ablak

- Várjuk a váratlant!

Leggyakoribb események

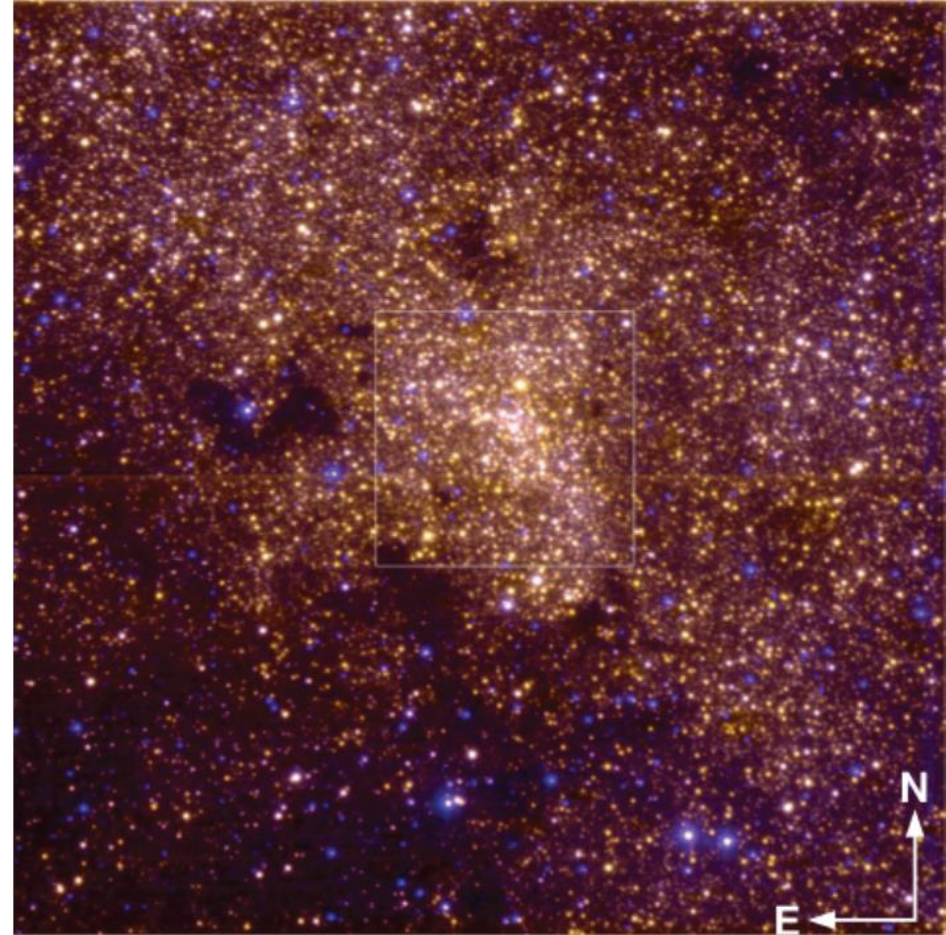
Galaxismag

A legsűrűbb csillaghalmazok

- $10^6 - 9 M_{\text{sun}}$ szupermasszív fekete lyuk
- $10^6 - 9$ csillag
- $10^4 - 7$ naptömegű fekete lyuk
- Méret: 1 pc – 1 kpc

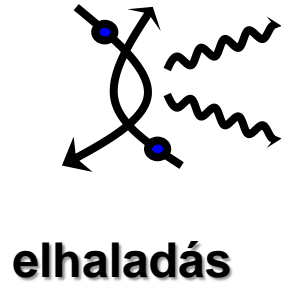
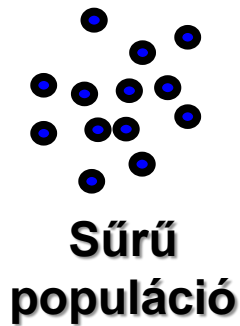
Gömbhalmaz

- 200 darab a Tejút galaxisban
- $10^4 - 6$ csillag, $10^1 - 3$ fekete lyuk
- Nincs központi fekete lyuk
- Méret: 1 pc – 10 pc

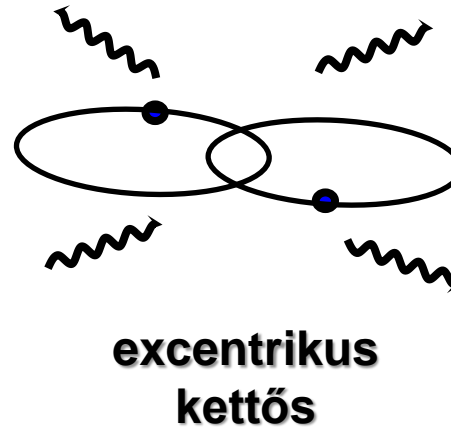

Schoedel et al. 150"x150"

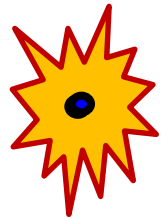
Ismétlődő LIGO felvillanások

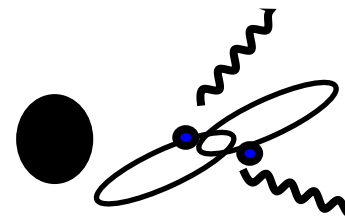
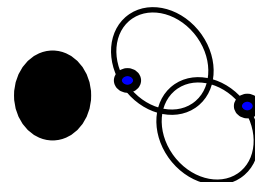
grav. hull. emisszió

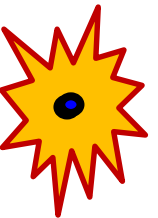
grav. hull. emisszió

Kocsis, Gaspar, Marka 2006; O'Leary, Kocsis, Loeb 2009; Kocsis & Levin 2012

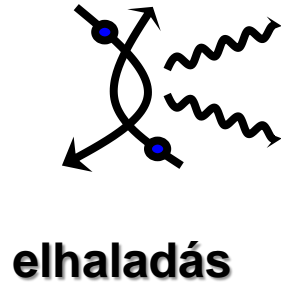
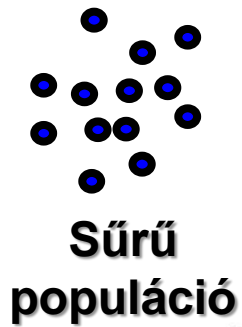

grav. hull. emisszió

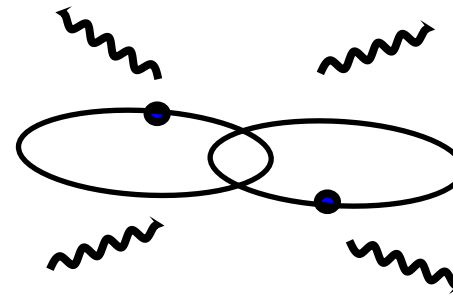

Wen 2003; Antonini & Perets (2012); Naoz, Kocsis, Loeb, Yunes (2012)

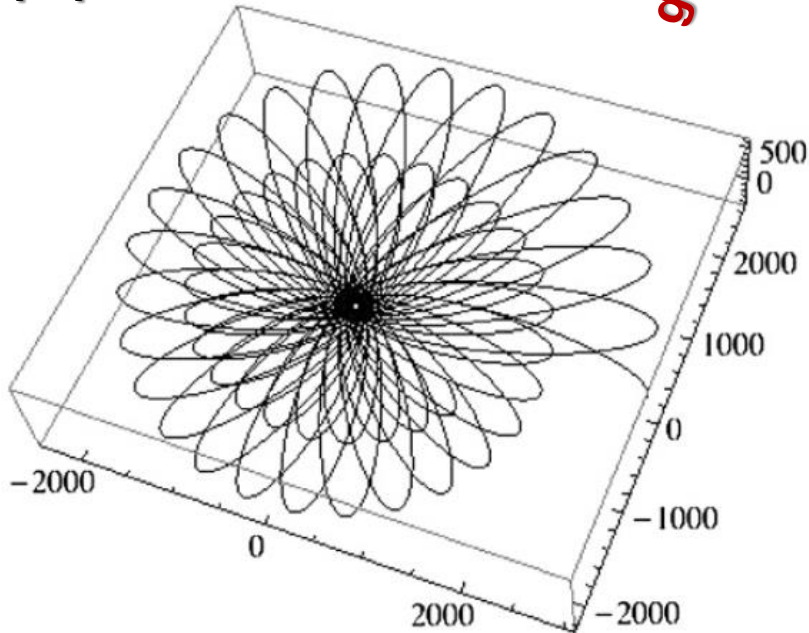
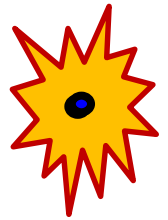
Ismétlődő LIGO felvillanások

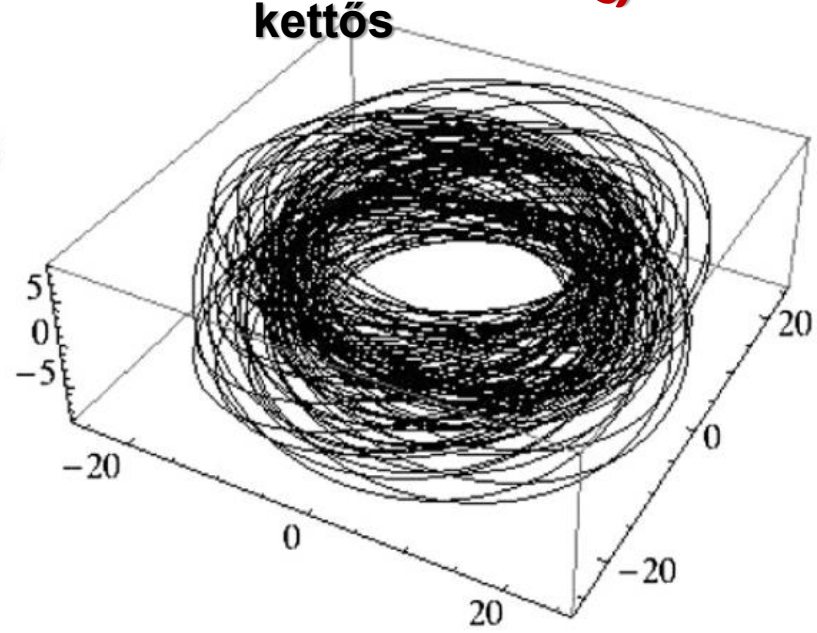
grav. hull. emisszió

grav. hull. emisszió

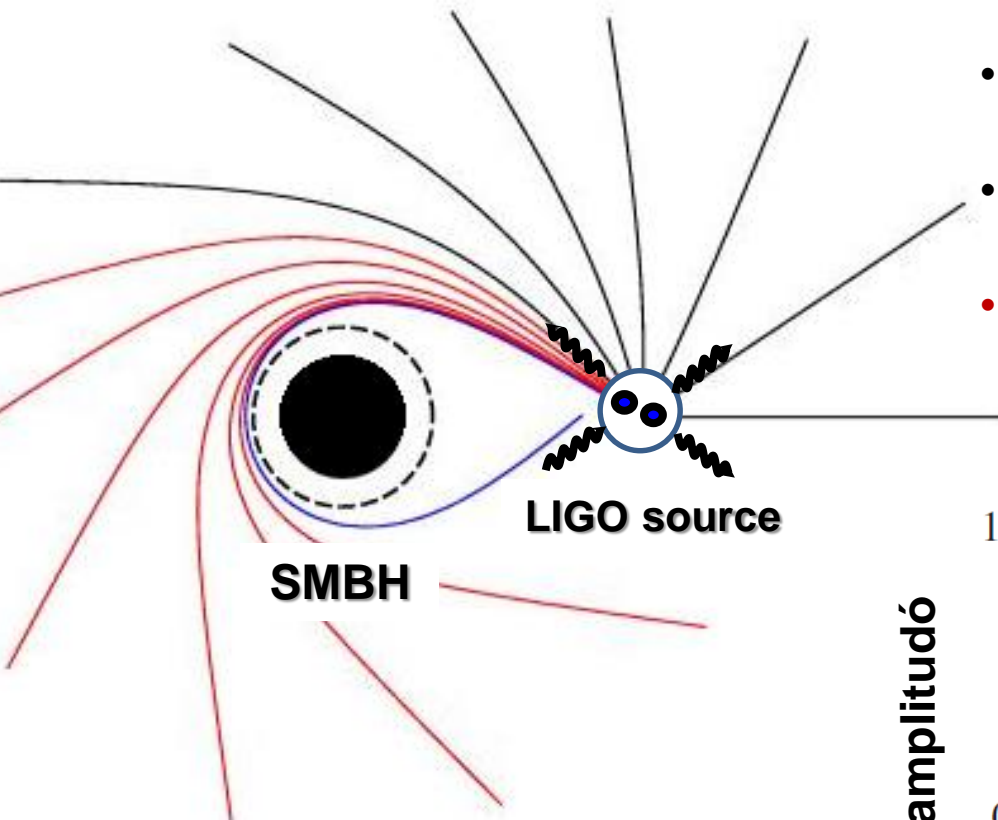
Befogódás után 1 órával

Utolsó 5 másodperc ütközés előtt

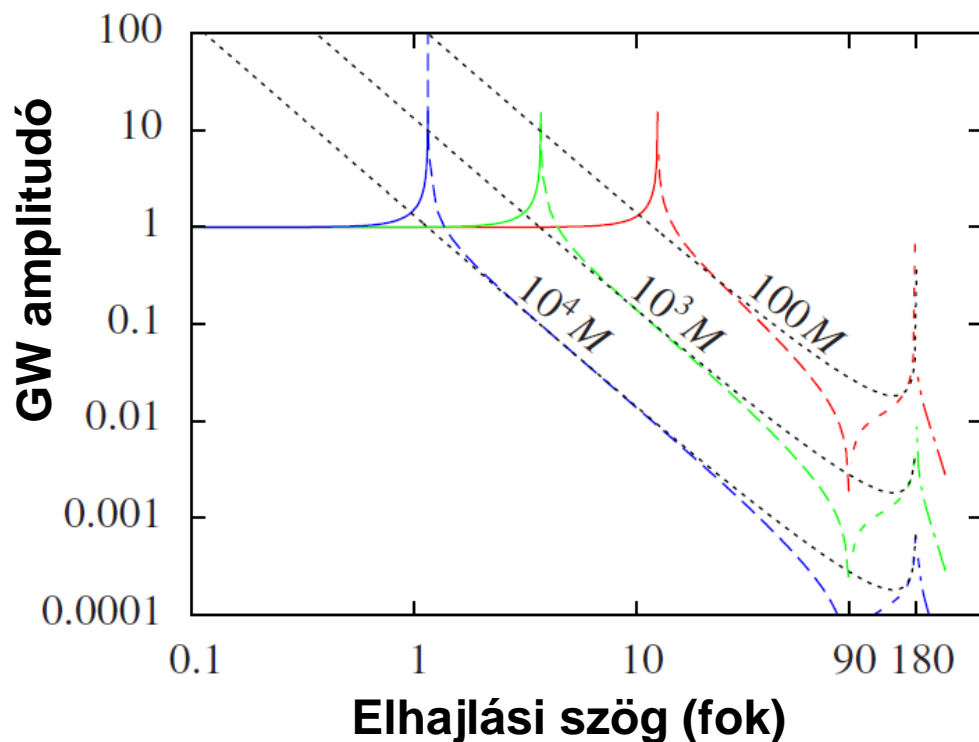
Gravitációshullám (GW) visszhangok

- Hullámfront elhajlik a szupermasszív fekete lyuk környezetében
- Diszperzió, interferencia
- **Visszhang** amplitúdó függ a fekete lyuktól mért távolságtól és elhajlási szögtől

GW visszhang érkezési ideje

$$14 \text{ h} \times (1 - \cos \alpha) M_6 (r / 10^4 M)$$

Nagy kérdések

- Valóban fekete lyukak?
- Hogy keletkeznek?
- Hogy nőttek ekkorára?
  - közbülső tömegű ($10^{2-4} M_{\text{Sun}}$) fekete lyukak?
- Hogy hatnak a környezetükre?
  - Hogy akkretálnak anyagot?
  - Hogy lönek ki jeteket?
- Mitől változékony a sugárzás?

Konklúzió

- Fekete lyukak léteznek
- Szupermasszív fekete lyukak a galaxisok közepén
- Extrém fényes sugárzás hajtóművei
- Árnyékuk megfigyelhető lesz a közeljövőben
- Gravitációs hullámok új megfigyelési lehetőséget adnak
- Sok megoldatlan probléma